

ISSN 2227-6521

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВІСНИК

ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ імені В.Н. КАРАЗІНА

Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University

Серія

“Соціологічні дослідження
сучасного суспільства:
методологія, теорія, методи”

Series

“Sociological studies
of contemporary society:
methodology, theory, methods”

Випуск 43

Заснован 1983 р.

Харків
2019

У Віснику опубліковані результати теоретичних та емпіричних досліджень сучасного суспільства відомих українських та зарубіжних учених, а також молодих науковців. Акцентовано увагу на актуальних проблемах та перспективах розвитку пострадянської соціології в умовах соціальних невизначеностей. Для науковців, викладачів, студентів та аспірантів соціологічних спеціальностей та всіх, хто цікавиться соціологічною проблематикою. Видання є фаховим угалюзі соціологічних наук (наказ Міністерства освіти і науки України № 315 від 16.05.2016 р.).

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 13 від 23.12.2019 р.)

Головний редактор:

Філіппова Ольга Аркадіївна – кандидатка соціологічних наук, доцентка, доцентка кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна.

Відповідальний редактор:

Сокурянська Людмила Георгіївна – докторка соціологічних наук, професорка, завідувачка кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна.

Технічний секретар:

Остроухова Анна Сергіївна – факультет соціології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна.

Редакційна колегія:

Бакіров Віль Савбанович – доктор соціологічних наук, академік НАН України, професор кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій, ректор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна;

Батасва Катерина Вікторівна – докторка філософських наук, доцентка, професорка кафедри соціології Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія», Україна;

Голіков Олександр Сергійович – кандидат соціологічних наук, доцент, кафедра соціології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна;

Зелінська Марія – докторка гуманітарних наук в галузі соціології, професорка, Інститут соціології Університету Зеленої Гури, Зелена Гура, Польща;

Клочко Маріанна – докторка філософії в галузі соціології, професорка кафедри соціології, Державний університет штату Огайо, США;

Лисиця Надія Михайлівна – докторка соціологічних наук, професорка, кафедра економіки та меркетингу, Харківський національний економічний університет імені С. Кузнеця, Україна ;

Марценюк Тамара Олегівна – кандидатка соціологічних наук, доцентка кафедри соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія», Україна;

Меншиков Володимир – доктор соціологічних наук, професор, Директор Центру соціальних досліджень Інституту гуманітарних та соціальних наук Університету Даугавпілса, Латвія;

Ніколасєвський Валерій Миколайович – кандидат філософських наук, доцент, кафедра соціології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна;

Ротман Давид Генрихович – доктор соціологічних наук, професор, Білоруський державний університет, Мінськ, Республіка Білорусь;

Рущенко Ігор Петрович – доктор соціологічних наук, професор, кафедра соціології та політології, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», Україна;

Сердюк Олексій Олександрович – кандидат соціологічних наук, заступник завідувача науково-дослідної лабораторії з проблем протидії злочинності Харківського національного університету внутрішніх справ, Харківський національний університет внутрішніх справ, Україна;

Сорока Юлія Георгіївна – докторка соціологічних наук, професорка, кафедра соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна;

Титаренко Лариса Григорівна – докторка соціологічних наук, професорка, професорка кафедри соціології факультету філософії та соціальних наук Білоруського державного університету, Мінськ, Республіка Білорусь;

Щудло Світлана Андріївна – докторка соціологічних наук, професорка, завідувачка кафедри правознавства, соціології та політології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, Україна.

Адреса редакційної колегії:

61022, Харків, майдан Свободи, 6, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, соціологічний факультет.

Тел.: 707-53-89; 707-54-90

e-mail: socioedition@karazin.ua

<http://periodicals.karazin.ua/ssms>

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21558-11458Р від 21.08.2015

The Visnyk presents the results of theoretical and empirical studies of modern society from well-known Ukrainian and foreign scientists, as well as young scientists. The attention is focused on the actual problems and perspectives of post-Soviet sociology development in social uncertainty conditions. It is intended for scientists, lecturers, students and postgraduates of sociological specialties and all those interested in sociological issues.

Visnyk V. N. Karazin Kharkiv National University Series "Sociological studies of contemporary society: methodology, theory methods" is a specialized edition in sociology. Order of the Ministry of education and science of Ukraine from 16.05.2016, No. 315

Published by the decision of the Academic Council of V. N. Karazin Kharkiv National University (Protocol №13 dated 23 December 2019)

Chief Editor:

Filippova Olga – PhD in Sociology, Associate Professor, Department of Sociology, V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine.

Assistant Editor

Sokurianska Liudmyla – Doctor of Sciences (Sociology), Full Professor, Head of the Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine.

Technical secretary

Ostroukhova Anna – Department of Sociology, V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine.

Editorial Board

Bakirov Vil – Doctor of Sciences (Sociology), Full Professor, Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine, Corresponding Member of the Academy Pedagogical Sciences of Ukraine, President of the V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine;

Bataeva Katherina – Doctor of Philosophy Science, Associate Professor, Professor of Department of Sociology, Kharkiv Humanitarian University «People's Ukrainian Academy», Ukraine;

Golikov Oleksandr – Doctor of Sciences (Sociology), Associate professor, Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine;

Klochko Marianna – PhD (Sociology), Associate Professor, Sociology Department, The Ohio State University, Marion (USA);

Lysytsia Nadiia – Doctor of Science (Sociology), Full Professor, Department of Economics and Marketing, Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics, Ukraine;

Martsenyuk Tamara – PhD (Sociology), Associate professor, department of Sociology, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Ukraine;

Nikolayevskyy Valeriy – PhD (Philosophy), Associate professor, Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine;

Vladimir Menshikov – Doctor of Sociology, Professor, Director of the Center for Social Research, Institute of Humanities and Social Sciences, Daugavpils University, Latvia;

Rotman David – Doctor of Science (Sociology), Full Professor, Belarusian State University, Minsk, Republic of Belarus;

Ruschenko Igor – Doctor of Science (Sociology), Full Professor, Department of Sociology and Political Science National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute», Ukraine;

Serdiuk Oleksii – PhD (in Sociology), Deputy Head of Scientific-Research Lab of Crime Enforcement of Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv National University of Internal Affairs, Ukraine;

Shchudlo Svitlana – Doctor of Science (Sociology), Full Professor, Head of the Department of Law, Sociology and Political Science, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Ukraine;

Soroka Yuliya – Doctor of Science (Sociology), Associate Professor, Department of Sociology N. V. Karazin Kharkiv National University, Ukraine;

Zielińska Maria – PhD in Sociology, Associate Professor, Faculty of Pedagogy, Psychology and Sociology, Institute of Sociology, University of Zielona Gora, Zielona Góra, Poland.

Contacts:

6, Svobody sq., Kharkiv, 61022, Ukraine

phones (+38-057) 707-53-89, (+38-057) 707-54-90; fax (+38-057) 714-14-08;

e-mail: socioedition@karazin.ua

<http://periodicals.karazin.ua/ssms>

The Peer-reviewed Journal

Registration license KB № 21558-11458P від 21.08.2015

ЗМІСТ

Зміст	4
Содержание	5
Contents	6
РОЗДІЛ 1	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ	
Кононов І. Ф. Ідеї Ульріха Бека: класичний контекст, сучасні дискусії і можливі синтези	7
Іванова А. К. Евристичний потенціал соціологічної концепції Джованні Аррігі в дослідженні статистики глобальних (нео)колоніальних систем нерівності	18
Кислова О. М. Соціальні наслідки big data: даніфікація соціального життя	26
РОЗДІЛ 2	
ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА	
Голіков О. С. Знання харків'ян про (не)допустиме: поколінський зріз (за результатами емпіричного дослідження)	34
Бороденко О. В. Відчуття щастя в самооцінках українців	41
Вимоги до публікацій	50
Соціологічний факультет Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна	51

СОДЕРЖАНИЕ

Зміст	4
Содержание	5
Contents	6
РАЗДЕЛ 1	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИОЛОГИИ	
Кононов И. Ф. Идеи Ульриха Бека: классический контекст, современные дискуссии и возможные синтезы	7
Иванова А. К. Эвристический потенциал социологической концепции Джованни Арриги в исследовании статистики глобальных (нео)колониальных систем неравенства	18
Кислова О. Н. Социальные последствия big data: данификация социальной жизни	26
РАЗДЕЛ 2	
ЭМПИРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА	
Голиков А. С. Знание харьковчан о (не)допустимом: поколенческий срез (по результатам эмпирического исследования)	34
Бороденко О. В. Ощущение счастья в самооценках украинцев	41
Требования к публикациям	50
Социологический факультет Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина	51

CONTENTS

Зміст	4
Содержание	5
Contents	6
THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PROBLEMS OF SOCIOLOGY	
Kononov I. Ideas of Ulrich Beck: Classic Context, Modern Discussion and Possible Synthesis	7
Ivanova A. The Heuristic Potential of the Sociological Theory by Giovanni Arrighi in the Study of the Static Aspect of Global (neo)colonial Systems of Inequality	18
Kyslova O. Big Data in the Context of Studying Problems of Modern Society	26
EMPIRICAL RESEARCHES OF MODERN SOCIETY	
Golikov A. Knowledge of Kharkovites about (un)Permissible: Generational Section (by the Result of Empirical Research)	34
Borodenko O. Feeling of Happiness in Self-Assessments of Ukrainians	41
The Requirements to the Publication	50
Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University	51

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ

УДК 316.2Бек

ІДЕЇ УЛЬРІХА БЕКА: КЛАСИЧНИЙ КОНТЕКСТ, СУЧАСНІ ДИСКУСІЇ І МОЖЛИВІ СИНТЕЗИ¹

Кононов Ілля Федорович – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, пл. Гоголя, Старобельськ, 192703, Луганська обл., Україна, kononov_if@ukr.net, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-9253-6261>

Kononov Ilya – Doctor of Science (Sociology), Full Professor, Head of the Department of Philosophy and Sociology, Lugansk National Taras Shevchenko University, 1, pl. Gogol, Starobelsk, Lugansk region, 92703, Ukraine, kononov_if@ukr.net, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-9253-6261>

У цій частині статті ідеї У. Бека розглядаються в контексті класичних і сучасних теорій. Особлива увага приділяється впливу на автора «Суспільства ризику» творчої спадщини Н. Макіавеллі та І. Канта. Сам німецький соціолог проголошував себе макіавеллістом, але при цьому не менш часто посилався на І. Канта. Виникає дилема: як можливо поєднати політичний цинізм з моральним ригоризмом? У статті пропонується її розв'язання. У. Бек поєднує ідеї Н. Макіавеллі і І. Канта через концепцію республіканізму. Ідея ж космополітизму, обґрунтована І. Кантом, і знайшла розвиток у творчості У. Бека. В статті показано, що талант Ульріха Бека – це здібність до контекстуальної комбінаторики. Особисто У. Беку належить авторство невеликої кількості концептів, які стали набуток соціології («Другий модерн», «метагра», «мета влада»). Решту понять він запозичував у інших учених та політиків і занурював їх у власний мисленнєвий контекст. Праці німецького соціолога були полемічно спрямованими і тим самим сприяли розвитку соціології. Особлива увага в статті приділена критиці У. Беком концепції постмодернізму. «Прогресивне зрушення проблеми», яке запропоновано У. Беком у його концепції Другого модерну, полягає не просто в тому, що він доводить продовження Модерну, а в тому, що він встановлює його процесуальність, якісні зміни в ньому самому. В статті формулюється висновок, що для подальшого розвитку соціології бажаним є синтез ідей теорії Другого модерну, світ-системного аналізу, сучасної марксистської соціології та екологічної соціології. Напевно чи цей синтез може бути простим. Для його здійснення і необхідно переізувати методологічні засади кожного з названих напрямків у сучасній соціології.

Ключові слова: У. Бек, Н. Макіавеллі, І. Кант, теорія Другого модерну, макіавеллізм, космополітизм, світ-системний аналіз.

In the second part of the article, the ideas of U. Beck are considered in the context of classical and modern theories. Particular attention is focused on the significance of the heritage of N. Machiavelli and I. Kant for the author of "The Risk Society". The German sociologist proclaimed himself as machiavellist, but at the same time he often referred to I. Kant. A dilemma arises: how can political cynicism be combined with moral rigor? The article proposes its solution. U. Beck combines the ideas of N. Machiavelli and I. Kant through the concept of republicanism. The ideas of cosmopolitanism were justified by I. Kant and found development in the work of U. Beck. The article shows that Ulrich Beck's talent is an ability to contextual combinatorics. Apparently, he personally introduced a small number of concepts that became the achievement of sociology ("Second Modern", "meta-game", "meta-power"). U. Beck borrowed the rest of the concepts from other scientists and politicians and put them in his own mental context. But the works of the German sociologist were polemically directed and thereby contributed to the development of sociology. Particular attention in the article is drawn to the U. Beck's criticism of the concept of postmodernism. The progressive shift in the problem that Beck observes in the concept of the Second Modernity is not just that he proves the continuation of Modernity, but that he establishes its processuality, qualitative changes in it. The article concludes that for the further development of sociology, a synthesis of ideas of the theory of the Second Modernity, world-system analysis, modern Marxist sociology and environmental sociology is desirable. This synthesis is unlikely to be simple. To make it possible, it is necessary to reconstruct the methodological basis of each of these areas in modern sociology.

Keywords: theory of the Second Modernity, Machiavellianism, cosmopolitanism, world-system analysis, U. Beck, N. Machiavelli, I. Kant

*«Другий модерн, на відміну від постмодерну,
не передбачає всезагальну амбівалентність»
(Ульріх Бек) [1, с. 17]*

Між макіавеллізмом та сподіванням вічного миру: орієнтація на класиків

У своїй творчості Ульріх Бек демонстрував постійні і доволі своєрідні орієнтації стосовно класичної спадщини. На сторінках його книжок і статей постійно виникали імена Нікколо Макіавеллі, Томаса Гоббса, Імануїла Канта, Карла Маркса, Фрідріха Ніцше, Макса Вебера, Джона Дьюї, Толкотта Парсонса. При цьому німецький соціолог рідко не те що розлого, а хоча б цитує класиків, яких згадує. Вони для нього, радше, загальні орієнтири. Якщо він і посилається на їхні праці, то частіше на найвідоміші. Скажімо, це «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса та Ф. Енгельса, «Державець» Н. Макіавеллі, «До вічного миру» І. Канта тощо.

Але спадщина класиків для нього важила значно більше, ніж це може здатися за інтенсивністю цитування. І Кант присутній не лише згаданою працею, а глибоко засвоєними формулами та ремінісценціями, які вони породжують. Ось одна з найпрозоріших: «Дещо змінивши відоме висловлювання, можна стверджувати: науковий раціоналізм без соціального *пустий*, соціальний без наукового – *сліпий*» [2]. Дух Ніцше відчувається у постійній інверсії смислів: «Як? А якщо б вірним було зворотне?» [3, с. 12]. Тексти класиків марксизму теж достатньо міцно були засвоєні У. Беком. Хоча він інколи вдавався до риторичних критичних вправ стосовно досвіду реального соціалізму, але марксистські формули присутні у нього навіть при обґрунтуванні нових понять для характеристики Другого модерну. Наприклад, він писав: «Ризики – це не речі. Це соціальні конструкції, в яких ключову роль відіграють не тільки знання експертів, а й культурні оцінки та символи. Щоб за цими конфліктами ризику виявити конфлікти влади, необхідно поставити питання про «відносини визначення». Я вживаю поняття «відносини визначення» (Definitionserhältnisse) за зразком поняття Карла Маркса «виробничі відносини» (Produktionsverhältnisse)» [4, с. 158].

Проте найбільше значення для розуміння саме методологічної позиції У. Бека мають його посилання на Н. Макіавеллі та І. Канта. Можна навіть говорити про певну нав'язливість у проголошенні ним себе макіавеллістом. Так, «космополітичний реалізм» як визначення стратегії реполітизації він поєднує з мак'явеллізмом, а інколи і ототожнює їх: «...У тому, що стосується типу теорії, йдеться про теорію дії у площині політики світової влади, про початковий внесок у космополітичний реалізм і макіавеллізм з їхньою теорією влади» [4, с. 170]. Варто розібратися, що ж так захоплювало німецького соціолога в ідеях флорентійського політичного письменника.

Навряд чи У. Бек повторював би за Н. Макіавеллі: «Взагалі треба з'ясувати, що людей слід або жалувати, або винищувати, оскільки вони мстяться за легкі кривди, а за важкі мститися не можуть, тому кривда, яка завдається людині, має бути така, щоб уже не боятися її помсти» [5, с. 422]. Навряд чи він міг би повторювати для нинішніх державців пораду флорентійця: «...Кривди слід завдавати зразу, бо тоді менше відчуваєш їх окремо і тоді вони менше озлоблюють, навпаки, благодіяння треба робити потроху, щоб їх краще з'ясували» [5, с. 441-442]. Навряд чи в гендерно чутливу епоху німецькому соціологові вибачили б відверту симпатію до таких максим: «...Краще бути сміливим, ніж обачним, бо доля – це жінка, і якщо хочеш володіти нею, її треба бити і штовхати» [5, с. 484]. Щоб вижити при зіткненні з феміністками У. Бек обачливо не цитує Н. Макіавеллі, а посилається на загальний дух його теорії. До певної міри це і данина інтелектуальній моді сучасного Заходу [6], яка з'явилася не на порожньому місці, а є симптомом кризи ліберальної демократії.

Щоб зрозуміти «макіавеллізм» німецького соціолога, варто згадати його слова про середньовічні риси Другого модерну. Безумовно, це надто загальне висловлювання, яке, скоріше, відсилає до Томи Аквіната та Йоханнеса Альтузіуса. Засновник сучасної традиції політичного аналізу, Нікколо Мак'явеллі був передмодерним мислителем, який відобразив момент автономізації політики як особливої суспільної підсистеми, що підкорюється своїм законам, відмінним від законів релігії чи моралі. В його час політика піднялася над товщею суспільства як випар соціального процесу, відносно вільний від дрібних розрахунків і представництва. Щось подібне, хоч і нетотожне, відбувається і зараз. Політика знов злетіла над суспільством, ставши найвигіднішим бізнесом. Це породило занепад функції представництва. Сучасні популісти чимось скидаються на сумнозвісного Цезаря Борджі (дук Валентино). Як свавільні дії герцога Валентино свідчили про смерть середньовічних уявлень про політику, так і сучасні популістські рухи «...подають сигнал, що панівна політична ідеологія не працює і потребує налагодження, що стандартний світогляд зруйновано» [7, с. 19].

На мою думку, У. Бек відчув, що в текстах флорентійця відображається реальність політичного життя, яка перегукується з сучасністю. Так, у теорії Н. Макіавеллі акцентовано увагу на тому, що політика

є ризикованою діяльністю: «Хай ніхто з поставлених при владі не думає, що можна щось робити без ризику, навпаки, краще вважати, що всі твої заходи ризиковані. Сам світ влаштований так, що всіх лих не уникнути. Розумне рішення саме в тім і полягає, щоб із двох лих вибрати менше» [5, с. 478]. Це положення є суголосним вченню про ризик У. Бека.

Ризикова діяльність породжує контингентну політичну реальність, яка могла би бути й іншою. Н. Макіавеллі філософські підсумовує: «...Час жене все перед собою і може принести добро, як і зло, зло, як і добро» [5, с. 424]. Контингентність є наслідком того, що історія – це результат людського колективного діяння, зіткнення людських воель у цьому процесі. Не варто покладатися на долю, «...вона показує свою силу там, де не зустрічає організованого опору, і повертає свої удари туди, де, як вона знає, не зведено гатей і загород, щоб стримати її» [5, с. 482].

Н. Макіавеллі може бути небезпечним союзником у теорії і політичній практиці. Все залежить від інтерпретації. Частіше за все його інтерпретували і включали у свій світогляд праві політичні мислителі. Макіавеллізм входить як органічна частина у фашизм та націонал-соціалізм. Невід'ємною складовою текстів Н. Макіавеллі, їх, так би мовити, неформальним духом є цинізм. Можна сказати, що цинізм є методологічною настановою, адже дозволяє вбачати в соціальній дійсності те, на що прийнято закривати очі. В теорії він відкриває шлях до наукового бачення речей: «...Мені і здавалося за краще шукати справжньої, а не уявної сутності речей» [5, с. 457]. Цинізм у політичній практиці є передумовою підступності. На цьому ґрунті в політиці зникає грань між діянням і злочином. «Адже той, хто хотів би завжди сповідувати віру в добро, неминуче загине серед такої маси людей, чужих добру. Тому Державцеві, щоб утриматися, необхідно навчитися вміння бути недоброчесним і користуватися чи не користуватися цим, виходячи з потреби» [5, с. 457]. Політик мусить вийти за межі людського, «тому владареві необхідно навчитися бути не лише людиною, а й звіром» [5, с. 463].

Н. Макіавеллі не високо цінує людську природу, «адже про людей загалом можна сказати, що вони невдячні, непостійні, лицемірні, боягузливі перед небезпекою, жадібні до наживи» [5, с. 461]. Це виправдовує і репресії, і маніпуляції влади, адже «...люди дуже мінливі у своїх настроях, їх дуже легко переконати в чомусь, але важко утвердити в цьому переконанні. Тому слід поставити справу так, щоб, коли люди перестають вірити, їх можна було змусити вірити силоміць» [5, с. 432]. Цинізм дозволяє поєднати ренесансний політичний волюнтаризм з імпульсами раннього буржуазного суспільства. Ось один зі зразків: «Коли доведеться все-таки пролити чиясь кров, це треба робити, маючи для цього достатнє виправдання і явну причину, але більше треба утримуватися від чужого майна, бо люди скоріше забудуть батькову смерть, ніж утрату спадщини» [5, с. 461].

Н. Макіавеллі плекав надію на авантюристів типу герцога Валентино. У. Бек теж не бачить колективного суб'єкта, альтернативного транснаціональній буржуазії, який був би здатен здійснити космополітичну реполітизацію і втихомирити глобальний капіталізм. Тому він говорить і про непорушність прав людини, і про те, що за ці права повинні відповідати транснаціональні концерни: «...Мета має полягати в тому, щоб зобов'язати концерни виконувати норми космополітичного режиму, або ж зробити їх самих виконавчими органами цього режиму, тобто зобов'язувати виконувати як правозахисні, так і екологічні норми і т. ін.» [4, с. 370]. Навіщо пускати лисицю в курник? І хто, окрім різних груп транснаціональної буржуазії, може відгукнутися на такий мотиваційний пасаж: «Не ідея високої моралі, а жага влади, жадання влади, що за Максом Вебером становить ядро політики, спокушає на те, щоб випробувати ідею космополітичного режиму й держави. Політичний та інтелектуальний танок на вістрі національного заступає прагнення досягнути й випробувати невідомі ландшафти, суперечності, дилеми й насолоди космополітичних стратегій політики?» [4, с. 314].

Парадоксальним чином цинізм Н. Макіавеллі поєднується в роздумах У. Бека з моральним ригоризмом І. Канта. Прямою кантіанською ремінісценцією є навіть те, що німецький соціолог своє вчення називає «новою критичною теорією». Відомі слова І. Канта: «Критична філософія починає свої завоювання не зі *спроб* побудови або повалення систем, або навіть хоча б (схоже на модернізм) з підведення випадкових опор під дах неіснуючого будинку, а з дослідження здатностей людського розуму (які б не були цілі) і не мудреє навмання, коли мова йде про філософемі, які не можуть мати застосування в жодному можливому досвіді» [8, с. 249]. У. Бек міркує в цьому дусі: «Чи повернеться з Новою критичною теорією також Велика теорія? Ні» [4, с. 344].

Ідея космополітичного федеративного об'єднання держав з поділенням суверенітетом, яке У. Бек вважав необхідним для встановлення контролю над руйнівними силами капіталізму, має свої витoki в трактаті І. Канта «До вічного миру. Філософський проект» (1795 р.). І. Кант виходив з того, що суспільний договір встановив громадянсько-правові стосунки лише в межах держав. Між державами природні відносини породжують постійні війни. Завдання полягає в тому, щоб розширити суспільний договір на все людство: «...Стан миру повинен бути *встановленим*» [9, с. 13]. При цьому І. Кант був супротивником всесвітньої держави. Для нього держава – «...це суспільство людей, панувати над якими і розпоряджатися

якими не може ніхто, окрім них самих» [9, с. 7]. Тому, на його думку, «міжнародне право повинне бути засноване на *федералізмі* вільних держав» [9, с. 18].

Для вічного миру повинні бути забезпечені певні, як би ми сказали, інституційні умови: «Громадянське влаштування кожної держави мусить бути республіканським. Устрій, заснований, по-перше, на принципах свободи членів суспільства (як людей), по-друге, на засновках *залежності* всіх (як підданих) від єдиного спільного законодавства і, по-третє, на законі *рівності* всіх (як громадян держави), є устрій *республіканський*, що випливає з ідеї початкового договору, на якій повинне бути заснованим будь-яке правове законодавство народу» [9, с. 14-15].

І ось тут ми підходимо до пункту, який дозволив У. Беку звести в один фокус ідеї Н. Макіавеллі та І. Канта. Імануїл Кант був благонаміреним підданим Пруссії і противником демократії. Одночасно він був прихильником гуманізму і законності. Часто висловлювання І. Канта з цього приводу можна прийняти за висловлювання У. Бека і навпаки. І. Кант писав: «Права людини повинні вважатися священними, яких би жертв це не вартувало державі» [9, с. 49]. Через 207 років У. Бек підкреслював: «...*Права людини є джерелом космополітичної влади*» [4, с. 294].

Демократію І. Кант ототожнював з деспотизмом, вбачаючи в ній «суперечність всезагальної волі самій собі і свободі» [9, с. 17]. На його думку, форма правління для народу є значно важливішою, ніж форма держави, адже саме з першою пов'язане забезпечення комфортного життя людей [9, с. 18]. Форми правління діляться дихотомічно – або республіканізм, або деспотизм. «*Республіканізм* є державним принципом відділення виконавчої влади (уряду) від законодавчої; *деспотизм* – принцип самовладного виконання державою законів, які дані нею ж самою; тим самим публічна воля виступає в якості приватної волі правителя» [9, с. 16].

І. Кант спеціально підкреслював права філософів на вільну думку. Він навіть сформулював це право як таємну статтю договору про вічний мир: «Єдина стаття подібного роду свідчить: *Максими філософів про умови можливості всезагального миру повинні бути враховані державами, що озброїлися для війни*» [9, с. 36]. Цю тему він продовжує в славетній статті «Відповідь на запитання: Що таке Просвітництво?». Саме в ній він формулює відоме визначення: «*Просвітництво – це вихід людини зі стану неповноліття, в якому вона знаходиться з власної волі. Неповноліття – це нездатність користуватися своєю свідомістю без керівництва з боку когось іншого*» [10, с. 29]. Філософ пов'язує просвітництво зі свободою: «Для просвіти потрібна лише *свобода*, і притому найбільш безневинна, а саме свобода у всіх випадках *публічно користуватися* власним розумом» [10, с. 31]. При цьому він докладно доводить, що людина як громадянин повинна виконувати встановлені закони, а як вчений вона може розглядати їхні недоліки з метою покращення.

У. Бек висловлюється за демократію в поєднанні з правами людини: «...Демократія і права людини є засадничими принципами модерну, які, проте, в Першому, національно-державному, модерні й у Другому модерні мають відлитися в різні інституційні й концептуальні форми» [4, с. 376]. Інколи нові форми набувають загрозливого вигляду: «Режим поваги до прав людини слугує моральним обґрунтуванням владного простору світової внутрішньої політики без кордонів. Вона допускає (якщо перевернути давню формулу Клаузевіца) застосування скрізь воєнних методів насильства як продовження *моралі прав людини* іншими засобами або навіть, можливо, вимагає цього» [4, с. 295 – 296]. До того ж космополітична федерація і глобальна версія New deal передбачають взаємодію держав з різним внутрішнім устроєм. Як будуть у цьому випадку визначатися права людини, як бути з різними їхніми переліками? Кризовість стану демократії в західному світі робить для еліт відповідних країн актуальним республіканізм у розумінні І. Канта. Саме тому республіканізм до певної міри теж став інтелектуальною модою [11]. Його розповсюдження при всій красі конструкцій протягує знову нерівність людей як громадян, будучи спрямованим проти засадничого модерного розуміння, колись сформульованого Ж.-Ж. Руссо: «...Суспільна угода встановлює між громадянами такого роду рівність, при якій всі вони приймають на себе обов'язки на одних і тих же умовах і всі повинні користуватися однаковими правами» [12, с. 173].

Дискусії і можливі синтети

Судити про ту чи іншу теорію можна лише в контексті дискусій, які точилися під час її створення і протягом подальшого життя ідей цієї теорії. Ця інтелектуальна екологія дозволить зрозуміти методологічну плідність теорії, яка фіксується, як це формулював Імре Лакатос, через прогресивне «методологічне зрушення проблеми» [13, с. 403]. У даному випадку предметним полем для нього є модерн.

У. Бек найбільш гостро критикував постмодернізм, який, на його думку, веде теорію і соціальну практику манівцями. Німецький соціолог говорив, що в сучасному суспільстві накопичення ризиків викликає три типи реакцій: заперечення, апатію і трансформацію. Ті, хто заперечують небезпеку, просто ховають голову в пісок, а апатичні все бачать, але не реагують і переводять розмову на щось інше. «*Апатія* прокладає шлях нігілістичній лінії постмодернізму» [14, с. 48]. Цю інтелектуальну течію вчений

визначав як «методологічний нігілізм» [4, с. 94]; будучи спорідненою з неолібералізмом, вона породжує в практичному плані «етику універсального релятивізму» [4, с. 95].

Німецький теоретик знаходив у постмодернізмі навіть загрозу універсальним правам людини, які для нього були засадничими: «...Втрачає свою переконливість також *постмодерна* точка зору, згідно з якою права людини є пізнім паростком Просвітництва, яке виявилось насправді єдиною великою помилкою з імперськими наслідками і тому само себе спростувало. Внутрішній імперіалізм універсальності режиму прав людини – так мали б аргументувати й розмірковувати теоретики постмодерну – входить у відкриту суперечність зі світом культурних відмінностей. Але останні не тільки ускладнюють, а й виключають комунікацію і цим самим водночас горизонт спільності прав людини як таких. <...> Уявлення, що права людини, а також космополітичний режим взагалі, санкціонують саме це право бути іншим, явно суперечить постмодернізму і категорично ставить під сумнів догматичний і постмодерний релятивізм» [4, с. 368].

Частіше за все У. Бек критикує постмодернізм загально, не називаючи його представників. Для нього він – неконструктивне заперечення модерну, яке впливало з поверхневого відчуття часу: «Висновок витав у повітрі: проєкт модерну, судячи з усього, провалився» [15, с. 21]. При цьому він міг цілком прихильно цитувати Ж. Дерріду [4, с. 60].

В цілому заперечення постмодерну У. Беком відбувається в одному ключі з відповідною критикою Ю. Габермаса [16]. Назва лекції останнього «Модерн – незавершений проєкт» (осінь 1981 р.) стала крилатою фразою. Правда, інтелектуали, які спеціально вивчали питання, скептично ставляться до самої аргументації Ю. Габермаса. Перрі Андерсон, який присвятив постмодерну спеціальне дослідження, пише про названу лекцію як про «куриозну конструкцію». На його думку, вона поєднує спрощено прочитану ідею М. Вебера про диференціацію суспільних сфер, спеціалізацію форм діяльності як ознаку модерну і уявлення про необхідність об'єднання спеціалізованих сфер у повсякденному житті індивіда (популяризація). П. Андерсон іронізує: «Однак, якщо в цьому сенсі він виглядає не так незавершеним, скільки нездійсненим, то причини цього лежать у соціальній теорії Габермаса як такій» [17, с. 54].

Правда, П. Андерсон, критикуючи Ю. Габермаса, констатує: «Тематична кристалізація здійснилася: постмодерн, як сформулював Габермас, було «включено до порядку денного», але без інтелектуальної інтеграції» [17, с. 61].

Варто сказати, що зараз існує декілька підходів до постмодерну. Початково цей термін застосовувався для позначення особливостей мистецьких стилів. Скажімо, видатний американський дослідник Фредерік Джеймсон писав: «...Це не просто одне зі слів для опису якогось окремого стилю. Це також, принаймні для мене, періодизуючий концепт, чия функція – спільно покладати виявлення в нашій культурі нових формальних особливостей з появою нового типу соціального життя і нового економічного порядку, того, який часто називають по-різному: модернізацією, постіндустріальним, або споживацьким, суспільством, суспільством мас-медій чи спектаклю, транснаціональним капіталізмом» [18]. Постмодерну властиві пастиш і шизофренія. Про пастиш американський критик писав: «...Все, що нам лишилося у світі, де стилістичні інновації більше неможливі, так це імітувати мертві стилі, говорити через маску голосом цих стилів з уявного музею» [18].

Ідея постмодерну у 1980 – 1990 рр. почала експансивно розширюватися на різні царини суспільства. Якщо Ф. Джеймсон констатував пришествя постмодерну в мистецтві, але ставився до нього критично, то після виходу 1979 р. праці Ж. – Ф. Ліотара «Стан постмодерну», перекладену більшістю мов [19], виник широкий філософський рух постмодернізму. Він набув проєктного характеру і підтримувався фондами в силу свого ідеологічного значення. Зараз цей рух зійшов нанівець. Від нього залишилися диваки на кшталт француза Мішеля Маффесолі, який не так давно сповіщав в Україні, що релятивізм знання повертається, а «*”Homo egoticus“* <...> буде, скоріше за все, символічним образом постмодернізму, що розвивається нині» [20, с. 42]. Правда, відхід старої версії постмодернізму у небуття не означає зникнення ідейних інтенцій, які його породили і підживлювали (не лише ідейно). Більш того, ці інтенції набули навіть більш радикального характеру. Скажімо, Ювал Ной Харарі пише вже не просто про вихід за межі сучасності, а про вихід за межі людини [21]. Мені вже доводилося про це писати [22].

Третій випадок слововжитку «постмодерн» розповсюджує це поняття на певний стан суспільства. Георгій Дерлуг'ян пише: «Постмодерн, у такому випадку, можна визначити без особливого філософствування як настання періоду повсюдного розчарування в грандіозних схемах покращення світу» [23, с. 11]. Цей автор через постмодерн характеризує навіть окремі населені пункти, в яких відбулося змішування, зіткнення різних життєвих форм: «...Мало яке село може зрівнятися за показниками постмодерну з кавказьким поселенням Садахло, розташованим на перехресті кордонів Вірменії, Грузії та Азербайджану» [23, с. 9]. «Показники постмодерну» залишаються мовним зворотом, не перетворюючись на дослідницький інструмент. Сам постмодерн Дерлуг'ян оцінює, радше, негативно, вважаючи його кризовим станом, і пише: «Час більш сміливих перетворень настане із закінченням світового постмодерну.

Однак треба виходити з того, що політика зменшення людського болю сьогодні створює кращі умови для виходу з постмодерну в майбутньому» [23, с. 27].

Беківській підхід до постмодерну об'єднує його друге і третє розуміння з окреслених вище, але завдяки поняттю Другого модерну він виходить на новий рівень осягнення ситуації. І до У. Бека були соціологи, які заперечували вичерпання Модерну. Наприклад, Т. Парсонс писав: «Можна очікувати, що щось на кшталт «кульмінаційного» етапу сучасного розвитку ще далеко попереду – дуже вірогідно, що століття або навіть більше. Тому абсолютно передчасно тлумачити сьогодні про «постсучасне» суспільство. Не випускаючи з виду явну можливість всезагального знищення, тим не менш можна припустити, що в наступні сто з лишком років буде продовжуватися процес оформлення того типу суспільства, який ми називаємо “сучасним”» [24, с. 189]. Прогресивне зрушення проблеми, яке спостерігається в роботах У. Бека, полягає не просто в тому, що він доводить продовження Модерну, а в тому, що він встановлює його процесуальність, якісні зміни в ньому самому.

Інший простір дискусій виник на кордоні теорії Другого модерну і світ-системного аналізу. При цьому дискусії тут відбувалися і дивні, і одночасно показові для західної традиції. Враження таке, що і засновники відповідних дослідницьких напрямків, і послідовники як І. Валлерстайна, так і У. Бека, знаючи про роботи один одного, уникали взаємного цитування. Мабуть, у західній суспільній науці збереження своєї оригінальності має більшу вагу, ніж спільний пошук істини.

У. Бек при поясненні методологічного космополітизму з повагою посилається на працю Андре Гундера Франка «РеОрієнт» [25], в якій доводиться що людство завжди було єдиною соціальною системою. При цьому У. Бек відмічав, що глобальна перспектива у Франка відрізняється від космополітичної перспективи: «...Всесвітньо-історичний аналіз Франка показує, що (знову ж таки користуючись моєю мовою) розрізнення між методологічним націоналізмом і космополітизмом є розрізненням між хибною і правильною історіографією і не стосується нормативних чи політичних питань» [4, с. 91]. А. Франк на момент написання вказаної праці суттєво розійшовся з І. Валлерстайном у розумінні світової системи.

Ідеї І. Валлерстайна та послідовників світ-системного аналізу У. Бек критикує дуже узагальнено, не називаючи в більшості випадків імен і праць. Так, він звинувачує представників світ-системного аналізу в тому, що вони вважають національні держави епіфеноменами та ігнорують їх. Через це для них «...всі соціальні дії відбуваються в *одному всеохоплюючому* просторі – просторі світової капіталістичної системи, яка веде до подальшого поділу праці та посилення нерівності» [15, с. 52]. Насправді, це твердження дуже далеке від істини. І. Валлерстайн завжди доводив, що держави є інструментом стабілізації світової капіталістичної системи [26, с. 103].

Пряма критика поглядів І. Валлерстайна У. Беком теж видається надто упередженою і неадекватною. Вона зводиться до трьох аргументів: «По-перше, очевидні труднощі історико-емпіричного витлумачення і верифікації цієї теорії. По-друге, глобалізація починається у нього з відкриття Колумбом Америки і підкорення Нового Світу, отже, все решта – лише історична спеціалізація в кінці XIX сторіччя. Це означає, що підхід, який пропонує Валлерстайн, не дозволяє визначити нове в транснаціональних відносинах. По-третє, він, всупереч будь-якій логіці, користується *лінійною* аргументацією. Питання, що було поставлене вже Марксом і Енгельсом в *Комуністичному маніфесті*, про те, чи не породжує світовий ринок непомітно і мимоволі космополітичні конфлікти та ідентичності, ним не ставиться і не досліджується» [15, с. 66]. Перший аргумент є явно надуманим. За себе говорить грандіозний текст валлерстайнської «Світ-системи Модерну». Що стосується аргументу про глобалізацію, то він може викликати лише посмішку. І. Валлерстайн є супротивником цього терміну та всіх теорій глобалізації [27]. Скоріше, сказане У. Беком стосується поглядів Роланда Робертсона чи Гьорана Терборна. Про їхню теорію «хвиль глобалізації» дотепно висловився Дмитро Іванов: «Все це явні анахронізми, які пояснюються тим, що соціальне зрушення породило не лише наслідки, але й, як не дивно, відповідні передумови» [28, с. 5]. Останній аргумент У. Беком сформульовано грубо. Навіть якщо відволіктися від невічливої форми, то і сутність претензій сумнівна. Вже в першому томі «Світ-системи Модерну» І. Валлерстайн розглядає конфлікти у світовій капіталістичній системі, що формується як результат дії позаособових системних факторів і свідомих рішень різних елітних політичних та економічних груп, проявляючи постійний інтерес до синергетичних ефектів [29, с. 199-274].

Досить вишукану полеміку з точкою зору У. Бека на глобалізацію продемонстрував Джованні Аррігі. На його думку, вченим властиво перебільшувати новизну саме нинішніх процесів у суспільстві і не помічати їхньої історичної тяглості. Він писав: «Можливо, глобалізація – це термін, що вводить в оману, для позначення переходу від глобальної фінансової системи, що управляється ієрархією урядових організацій, які очолюють Сполучені Штати, до такої ж глобальної фінансової системи, в якій уряди практично не контролюють свої фінанси і відчайдушно конкурують один з одним за прихильність і сприяння приватного капіталу» [30, с. 59]. Дж. Аррігі підкреслював, що «...базовий політико-економічний процес у цьому відношенні в кінці XX сторіччя лишився таким же, яким він був одне, два, чотири або

навіть шість століть тому» [30, с. 65]. Він виходив з того, що в розвитку капіталізму циклічно змінюються періоди домінування виробництва і торгівлі та фінансової експансії: «У всі періоди фінансової експансії – від ренесансної Флоренції і до епохи Рейгана – перехід від домінування торгівлі і виробництва до домінування фінансів ставав прибутковим внаслідок інтенсифікації міждержавної конкуренції за все більш рухомий капітал» [30, с. 65]. Разом з тим Дж. Аррігі користується і концепцією «хвиль глобалізації» [30, с. 62], підкреслюючи, що в сучасних умовах військова могутність залишається в руках занепадаючого Заходу, а світове фінансове домінування переходить до Східної Азії [30, с. 71].

Варто зазначити, що ця дискусія не дає підстав для однозначних висновків. З одного боку, творам У. Бека не вистачає часової глибини, яка присутня в працях представників світ-системного аналізу. Крім того, У. Бек обмежує свій розгляд трикутником таких акторів, як капітал, держава, громадянське суспільство. Космополітизм у цій композиції «зависає» в певному вакуумі, адже світова система позбавляється своєї структури і динаміки. Німецький соціолог не зупиняється на аналізі полюсів соціальної системи сучасного капіталізму, які представлені транснаціональною буржуазією і прекаріатом. Він досліджує переважно системну діалектику, яка веде до дезорганізації капіталізму у світовому масштабі. Але ця діалектика реалізується через рішення і дії індивідуальних і колективних суб'єктів.

Розглядаючи ті ж проблеми, Девід Харві показав, що напрямок технічного розвитку, пов'язаний з телекомунікацією, не є незалежною змінною стосовно суспільних зрушень. Він писав: «Саме в епоху неолібералізму почали бурхливо розвиватися інформаційні технології – а сам неолібералізм стали навіть називати «інформаційним суспільством». Ці технології відображають застосування ринкових транзакцій у часі і просторі» [31]. Неолібералізм не був невідворотнім етапом розвитку, а став результатом виключення інших можливостей, що відбулося в результаті поразки лівих сил у 1970-ті рр. Він не поліпшив економічну ефективність капіталізму, але поновив позиції буржуазії. Це відбувалося з використанням таких засобів, як «накопичення шляхом позбавлення прав власності» і перехід до гнучкої системи праці. Внаслідок цього нерівність доходів у західному світі досягла того ж рівня, що й напередодні світового економічного краху 1929 р. Д. Харві слушно зауважував: «Основним відчутним досягненням неолібералізму був перерозподіл, а не створення нового багатства і доходів» [31]. Це також підтверджують інші дослідники. Тома Пікетті констатує, що «чисте багатство держави впало до дуже низьких рівнів. Тим часом приватне повільне повернулося до рівнів, не бачених із часів потрясінь ХХ століття» [32, с. 145]. Французький економіст деталізує сказане: «На початку 1970-х у всіх багатих країнах і на всіх континентах сукупна вартість приватного багатства (за мінусом боргу) перебувала на рівні від двох до трьох з половиною річного обсягу національного доходу. Сорок років по тому, 2010 року, приватне багатство у всіх досліджуваних країнах становило від чотирьох до семи річних обсягів національного доходу» [32, с. 180]. Вчений робить висновок, що «...ми спостерігаємо повернення приватного капіталу, або, іншими словами, побудову нового патримоніального капіталу» [32, с. 180].

Саме неоліберальний шлях розвитку призвів серйозні зміни в соціальній структурі капіталістичного суспільства. У. Бек неодноразово писав, що в результаті змін розпався діалектичний зв'язок «пан – слуга» [15, с. 106]. Це алюзія до відповідного положення «Феноменології духу» Гегеля, в якому мова йде про те, що раб і пан зайняті тим, що відтворюють один одного і для цього потрібні один одному [33, с. 97-104]. У. Бек виходить з того, що капітал і наймані працівники віддалились одне від одного в соціальному просторі так, що і у фізичному просторі отримали якісно різні можливості. Капітал вже не прив'язаний до будь-якої території, в той же час люди найманої праці не можуть від неї відірватися. Ця обставина зовсім не відмінює висновок Гегеля про діалектику пана і раба, а робить її просто більш складною.

Особливо добре це видно на прикладі одного з наслідків гнучкої системи праці – появи соціальної групи прекаріату. Гай Стендінг писав про останній: «...На відміну від пролетаріату, він не має жодних відносин суспільного договору, який забезпечує гарантії праці в обмін на субординацію і певну лояльність – неписане правило, що лежить в основі соціальної держави» [34, с. 23]. Люди, які позбавлені перспективи як найманці в різноманітних неурядових організаціях, стають надійним знаряддям різних груп буржуазії у їхній боротьбі одна з одною і з соціальними групами, які можуть бути носіями альтернативної програми розвитку. Так, представники прекаріату борються і проти свого власного майбутнього: «Прекаріат – не клас «для себе», почасти тому, що він знаходиться в стані війни з самим собою» [34, с. 49].

У. Бек ще в 1980-ті роки констатував: «Безробіття великої групи населення розпоршується по індивідуальним «випадкам» і не викликає політичних протестів. Воно нагадує «виснажений порох», вибухова сила якого, тим не менш, збереглася і може несподівано вирватися назовні» [2]. Фактично він і описував формування прекаріату, але пізніше відійшов від цієї проблематики. Критикуючи неолібералізм, він прийняв його риторику про благодатність громадянського суспільства, не звертаючи уваги на ґрунт, на якому воно зростає.

І. Валлерстайн, Дж. Аррігі, Д. Харві, Г. Стендінг і У. Бек працювали на одному предметному полі. Відмінності їхніх здобутків пояснюються різними методологічними настановами. Ані марксистська

соціологія, ані світ-системний аналіз, ані ліве веберіанство не дають повної картини змін у соціальній дійсності. Теорія У. Бека главною «мірою» затемнює нові класові конфлікти, сіє ілюзії про можливість спільної дії заради майбутнього капіталу, держав і громадянського суспільства, але вона дає перспективи розуміння якісного переходу в самому модерні. Що ж стосується концепції глобалізації У. Бека, то вона має здатність до подальшого розвитку. Зараз це варто підкреслити особливо. Внаслідок плінних політичних обставин з'явилися твердження про завершення глобалізації. Деякі дослідники навіть відлічують новий етап у розвитку соціології від перемоги Дональда Трампа на президентських виборах в США, підкреслюючи, що в цих умовах «... посилюється усвідомлення завершення ери глобалізації, яка досягла свого апогею, і переходу до нової конфігурації трендів сучасності, в яких починає перемагати постглобалізаційне за характером віяння» [35, с. 11]. Між тим, німецький соціолог показав, що глобалізація є спільною загрозою для людства. Повертаючись до введеного ним розрізнення глобалізації і глобальності, наведу його висловлювання: «Поняття *глобальність* націлена на більш жорстке ствердження реальності. Воно в кінцевому підсумку має на увазі світове суспільство і стверджує, що ця ситуація незворотна» [15, с. 154-155]. Нікуди не поділися і зміни в соціальній структурі, зумовлені сукупністю глобалізаційних процесів [36; 37].

Вчення про ризики У. Бека сумісне з доробком екологічної соціології. Щоправда, на праці її представників (Уільям Каттон мол., Уільям Дуглас, Олег Яницький та ін.) німецький соціолог не посилався. Тому його висновки вірні, але надто загальні. Так, він писав: «Загроза життю, яку несе з собою розвиток цивілізації, стосується узагальненого досвіду всього органічного життя, який зв'язує життєві потреби людини з потребами рослин і тварин» [2].

Думаю, є підстави вважати, що для подальшого розвитку соціології бажаним є синтез ідей теорії Другого модерну, світ-системного аналізу, сучасної марксистської соціології та екологічної соціології. Навряд чи цей синтез може бути простим. Для його здійснення і необхідно «перезібрати» методологічні засади кожного з названих напрямків в сучасній соціології.

Висновки

Талант Ульріха Бека – це здібність до контекстуальної комбінаторики. Особисто йому належить невелика кількість концептів, які стали здобутком соціології («Другий модерн», «метагра», «метавлада»). Решту понять він запозичував у інших учених та політиків і занурював їх у власний мисленнєвий контекст.

Мені здається, що творчість Ульріха Бека обірвалася, коли він формулював важливі проблеми, але не дійшов до їхнього вирішення. Тому в його спадщині маємо багато концептуалізації ad hoc. Тепер справа за іншими соціологами, адже для нас головним завданням є пошук суспільного ладу, який дасть можливість вижити і розвиватися виду *Homo sapiens*. У. Бек вірно діагностував, що сучасна ситуація вимагає захисту людства від самого ж людства. В цих пошуках корисною буде ідея Другого модерну, суспільства ризику, глобальності та космополітизації.

Література:

1. Социология: профессия и призвание. Интервью с профессором Ульрихом Беком. Провел В. В. Козловский. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2003. Том VI. №1. С. 5-23.
2. Бек У. Общество риска: На пути к другому модерну. Пер. с нем. В. Седельника, Н. Федоровой. М.: Прогресс-Традиция, 2000. 383. URL: http://web-local.rudn.ru/web-local/prep/rj/files.php?f=pf_eaaf4f79b02a78b919aca693a8e6b572
3. Ницше Ф. Генеалогия морали / пер. с нем. В. А. Вейнштока. СПб.: Азбука; Азбука-Аттикус, 2018. 224 (Азбука-Классика, Non-Fiction).
4. Бек У. Влада і контрвлада у добу глобалізації. Нова світова політична економія / пер. з нім. Олександра Юдіна. 2-е видання. К.: Ніка-Центр, 2015. 404 с.
5. Мак'явеллі Н. Флорентійські хроніки; Державець / пер. з іт. Анатоля Перепаді. Харків: Фоліо, 2013. 511 с. (Бібліотека італійської літератури).
6. Scott John T., Zaretsky Robert Why Machiavelli Still Matters. *The New York Times*, Dec. 9, 2013. URL: <https://www.nytimes.com/2013/12/10/opinion/why-machiavelli-matters.html>
7. Джудіс, Джон Б. Великий вибух популізму. Як економічна криза змінила світову політику / пер. з англ. Наталії Палій. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. 192 с.
8. Кант И. Благая весть о близком заключении договора о вечном мире в философии. *Кант И. Собр. соч. в 8-ми томах*. Т. 8. М.: ЧОРО, 1994. С. 246-255.
9. Кант И. К вечному миру. Философский проект. *Кант И. Собр. соч. в 8-ми томах*. Т. 7. М.: ЧОРО, 1994. С. 5-56.
10. Кант И. Ответ на вопрос: Что такое Просвещение? *Кант И. Собр. соч. в 8-ми томах*. Т. 8. М.: ЧОРО, 1994. С. 29-37.
11. Петтит Ф. Републиканизм. Теория свободы и государственного правления / пер. с англ. А. Яковлева; предисл. А. Павлова. М.: Изд-во Института Гайдара, 2016. 488 с.
12. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или Принципы политического права / пер. с фр. А. Д. Хаютина и В. С. Алексеева-Попова. *Руссо Ж.-Ж. Трактаты*. М.: Наука, 1969. С. 151-256 (Литературные памятники).

13. Лакатос И. Избранные произведения по философии и методологии науки / пер. с англ. И. Н. Веселовского, А. Л. Никифорова, В. Н. Поруса. М.: Академический Проект; Трикста, 2008. 475 с. (Философские технологии: философия).
14. Бек У. Живя в обществе риска и считаясь с ним. Космополитический поворот / перевод с нем. В. С. Малахова *Полис*. 2012. №5. С. 44-58.
15. Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию / пер. с нем. А. Григорьева и В. Седельника. Общ. ред. и послесловие А. Филиппова. М.: Прогресс-Традиция, 2001. 304 с.
16. Хабермас Ю. Модерн – незавершенный проект. URL: https://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Article/Hab_Modern.php
17. Андерсон П. Истоки постмодерна / пер. с англ. Алексея Апполонова под ред. Михаила Маяцкого. М.: Издательский дом «Территория будущего», 2011. 208 с.
18. Джеймисон Ф. Постмодернизм и общество потребления. *Логос*. 2000. С. 63-77. URL: http://www.ruthenia.ru/logos/number/2000_4/10.htm
19. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / пер. с фр. Н.А. Шматко. М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 1998. 160 с. (серия «Gallicinium»).
20. Маффесоли М. Хвала релятивизму. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2017. №3. С. 37-47.
21. Харарі Ювал Ной Людина розумна. Історія людства від минулого до майбутнього. 2-е вид., виправлене / пер. з англ. Ярослава Лебеденка. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2018. 543 с.
22. Кононов І. Ф. Чи є завершеним проект Homo sapiens? *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологічні науки*. 2018, грудень, № 9 (323). С. 94-103.
23. Дерлугьян Г. М. Армения на выходе из постсоветской реставрации: анализ возможностей. М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2017. 272 с.
24. Парсонс Т. Система современных обществ / пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева / под ред. М. С. Ковалевой. М.: Аспект-Пресс, 1998. 270 с.
25. Frank Andre Gunder ReORIENT: global economy in the Asian Age. Berkeley and Los Angeles, California: University of California Press, 1998. 416 p.
26. Валлерстайн И. После либерализма / пер. с англ. М. М. Гурвица, П. Д. Кудюкина, П. В. Феденко. М.: Едиториал УРСС, 2003. 256.
27. Wallerstein I. Globalization or the Age of Transition? A Long-Term View of the Trajectory of the World System. *International Sociology*. June 2000. Vol 15(2). P. 251–267. (Укр. переклад: Іммануїл Валерстайн. Глобалізація або вік змін?: Довгостроковий погляд на шлях розвитку світової системи. *Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів*. Укладачі: Кононов І.Ф. (науковий редактор), Бородачов В. П., Топольськов Д. М. Луганськ: Знання, 2002. URL: <http://www.ostrovok.lg.ua/knigohranilishhe/nauka/globalizaciya-regionalizaciya-regionalna-politika-hrestomatiya-z-suchasnoyi-zarubizhnoyi>).
28. Иванов Д. В. Эволюция концепции глобализации. *Телескоп*. СПб, 2002. №4. С. 3-14.
29. Валлерстайн И. Мир-система Модерна. Том 1. Капиталистическое сельское хозяйство и история европейского мира-экономики в XVI веке. Предисл. Г. М. Дерлугьяна, пер. с англ., лит. ред., коммент. Н. Проценко, А. Черняева. М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2015. 552 с.
30. Арриги Дж. Глобализация и историческая макросоциология / пер. с англ. под ред. А. Фисуна. *Прогнозис*. 2008. №2. С. 57-72.
31. Харви Д. Краткая история неолиберализма. Актуальное прочтение / пер. с англ. URL: <https://litresp.ru/chitat/ru/%D0%A5/harvi-devid/kratkaya-istoriya-neoliberalizma/1>
32. Пікетті Т. Капітал у XXI столітті / пер. з англ. Наталії Палій. К.: Наш формат, 2016. 696 с.
33. Гегель Г. В. Ф. Феноменология духа / пер. с нем Г. Г. Шпета. М.: Наука, 2000. 495 с. (Серия «Памятники философской мысли»).
34. Стэндинг Г. Прекариат: новый опасный класс / пер. с англ. Н. Усовой. М.: Ад Маргинем Пресс, 2014. 328 с.
35. Черныш Н. И. Социология сегодня: тенденции и перспективы развития. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2017. №4. С. 5-21.
36. Sklair L. Competing conceptions of globalization. *Journal of World-Systems Research* V. 2. SUMMER 1999. P. 143-163. URL: <http://jwsr.pitt.edu/ojs/index.php/jwsr/article/viewFile/140/152>
37. Sklair L. Democracy and the Transnational Capitalist Class. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*. 581, May 2002. P. 144-157. URL: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.468.8043&rep=rep1&type=pdf>

Идеи Ульриха Бека: классический контекст, современные дискуссии и возможные синтезы

В этой части статьи идеи У. Бека рассматриваются в контексте классических и современных теорий. Особое внимание уделяется влиянию на автора «Общества риска» творческого наследия Н. Макиавелли и И. Канта. Сам немецкий социолог провозглашал себя макиавеллистом, но при этом не менее часто ссылался на И. Канта. Возникает дилемма: как можно сочетать политический цинизм с моральным ригоризмом? В статье предлагается её решение. У. Бек сочетает идеи Н. Макиавелли и И. Канта через концепцию республиканизма. Идея же космополитизма, обоснованная И. Кантом, и нашла развитие в творчестве У. Бека. В статье показано, что талант Ульриха Бека - это способность к контекстуальной комбинаторике. Лично У. Беку принадлежит авторство небольшого количества концептов, которые стали достоянием социологии («Второй модерн», «метаигра», «метавласть»). Остальные понятия он заимствовал у других ученых и политиков и погружал их в собственный мыслительный контекст. Но труды немецкого социолога были полемически направлены и тем самым способствовали развитию социологии. Особое внимание в

статье уделяется критике У. Бек концепции постмодернизма. «Прогрессивный сдвиг проблемы», который предложил У. Бек в концепции Второго модерна, заключается не просто в том, что он доказывает продолжение Модерна, а в том, что он устанавливает его процессуальность, качественные изменения в нем самом. В статье формулируется вывод, что для дальнейшего развития социологии желателен синтез идей теории Второго модерна, мир-системного анализа, современной марксистской социологии и экологической социологии. Вряд ли этот синтез может быть простым. Для его осуществления необходимо пересобрать методологические основы каждого из названных направлений в современной социологии.

Ключевые слова: У. Бек, Н. Макиавелли, И. Кант, теория Второго модерна, макиавеллизм, космополитизм, мир-системный анализ.

References:

1. Sociology: profession and vocation (2003). Interview with Professor Ulrich Beck. Conducted by V. V. Kozlovsky. *Journal of Sociology and Social Anthropology*. Vol. VI. No. 1. Pp. 5-23 [in Russian]
2. Beck, U. (2000) Risk Society: Toward a New Modernity. Translation from German by V. Sedelnik, N. Fedorova. M.: Progress-Traditsiya [online]. Available at: http://web-local.rudn.ru/weblocal/prep/rj/files.php?f=pf_eaaf4f79b02a78b919aca693a8e6b572 [in Russian]
3. Nietzsche, F. (2018) On the Genealogy of Morality. Translated from German by V. A. Weinstock. SPb.: ABC Atticus [in Russian]
4. Beck, U. (2015) Power in the Global Age: A New Global Political Economy. Translated by Yudin, A. 2nd edition. Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian]
5. Machiavelli, N. (2013) Florentine History. The Prince. Translated from Italian by Anatoly Perepadi. Kharkiv: Folio (Library of Italian Literature) [in Ukraine]
6. Scott, John T., Zaretsky, Robert Why Machiavelli Still Matters. *The New York Times*, Dec. 9, 2013. [online]. Available at: <https://www.nytimes.com/2013/12/10/opinion/why-machiavelli-matters.html>
7. Judis, J. (2017) The Populist Explosion: How the Great Recession Transformed American and European Politics. Trans. from English by Natalia Paliy. Kharkiv: Family Leisure Club [in Ukrainian]
8. Kant, I. (1994) The good news of the imminent conclusion of the treaty on eternal peace in philosophy. Kant I. Collection of works in 8 volumes. Vol. 8. Moscow: CHORO. pp. 246-255 [in Russian]
9. Kant, I. (1994) Perpetual Peace: A Philosophical Sketch. Kant I. Collection of works in 8 volumes. Volume 7. Moscow: CHORO, Pp. 5-56 [in Russian]
10. Kant, I. (1994) Answer to the question: What is Enlightenment? Kant I. Collection of works in 8 volumes. Volume 8. Moscow: CHORO. Pp. 29-37 [in Russian]
11. Pettit, Ph. (2016) Republicanism: A Theory of Freedom and Government. Translation from English A. Yakovleva; foreword A. Pavlova. M.: Publishing House of the Gaidar Institute [in Russian]
12. Rousseau, Jean-Jacques (1969) On the Social Contract; or, Principles of Political Rights. Translated from French by A. D. Khayutin and V. S. Alekseev-Popov. In: Rousseau J.-J. Treatises. Moscow: Nauka. Pp. 151-256 [in Russian]
13. Lakatos, I. (2008) Selected Works on Philosophy and Methodology of Science. Translation from English I. N. Veselovsky, A. L. Nikiforov, V. N. Porus. Moscow: Academic Project; Trixta [in Russian]
14. Beck, U. Living in and Coping with World Risk Society: The Cosmopolitan Turn. Translation from German V. S. Malakhov *POLIS* (Political Studies). 2012. No5. Pp. 44-58 [in Russian]
15. Beck, U. (2001) What is Globalization? The errors of globalism are the answers to globalization. Translated from German by A. Grigoriev and V. Sedelnik. Total ed. and afterword by A. Filippov. Moscow: Progress-Tradition [in Russian]
16. Habermas, Jürgen Modernity as an unfinished project [online]. Available at: https://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Article/Hab_Modern.php [in Russian]
17. Andersen, Perry. (2011) The Origins of Postmodern. Translation from English Alexey Appolonov, in Mikhail Mayatsky (ed.). Moscow: Publishing House «Territory of the Future» [in Russian]
18. Jameson, Frederic. Postmodernism and Consumer Society. *Logos*. 2000. Pp. 63-77 [in Russian]
19. Lyotard, Jean-François (1998) The Postmodern Condition. A Report on Knowledge Translated from French H.A. Shmatko. Moscow: Institute of Experimental Sociology; St. Petersburg: Aletheia [in Russian]
20. Maffesoli, M. Praise to Relativism. *Sociology: theory, methods, marketing*. Kyiv, 2017. No3. S. 37 - 47 [in Ukrainian]
21. Harari, Yuval Noah. Sapiens (2018) A Brief History of Humankind. Type 2, patch. Trans. from English. Yaroslav Lebedenko. Kharkiv: Family Leisure Club [in Ukrainian]
22. Kononov, I. F. Is the Homo sapiens project completed? *Bulletin of Lugansk National Taras Shevchenko University. Sociological sciences*. 2018, December, No. 9 (323). Pp. 94-103 [in Ukrainian]
23. Derlugyan, G. M. (2017) Armenia on the way out of post-Soviet restoration: an analysis of possibilities. Moscow: Russian Foundation for the Promotion of Education and Science [in Russian]
24. Parsons, T. (1998) System of modern Societies. Translation from English L. A. Sedova and A. D. Kovaleva. Ed. M.S. Kovaleva. Moscow: Aspect-Press [in Russian]
25. Frank, Andre Gunder (1998) ReORIENT: global economy in the Asian Age. Berkeley and Los Angeles, California: University of California Press
26. Wallerstein, I. (2003) After liberalism. Translated from English by M. M. Gurvits, P. D. Kudyukin, P.V. Fedenko. Moscow: URSS editorial [in Russian]

27. Wallerstein, I. Globalization or the Age of Transition? A Long-Term View of the Trajectory of the World System [online]. Available at: <http://www.ostrovok.lg.ua/knigohranilishhe/nauka/globalizaciya-regionalizaciya-regionalna-politika-hrestomatiya-z-suchasnoyi-zarubizhnoyi> [in Ukrainian]
28. Ivanov, D. V. Evolution of the concept of globalization. *Telescope*. St. Petersburg, 2002. No. 4. Pp. 3-14 [in Russian]
29. Wallerstein, Immanuel (2015) *The Modern World-System. Vol 1. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. Foreword G. M. Derlugyan, translation from English, Comments by N. Protsenko, A. Chernyaev. Moscow: Russian Foundation for the Promotion of Education and Science [in Russian]
30. Arrigi, J. Globalization and Historical Macrosociology. Translation from English under the editorship of A. Fisun. *Prognosis*. 2008. No2. Pp. 57-72 [in Russian]
31. Harvey, David. A Brief History of Neoliberalism. Current reading. Translation from English [online]. Available at: <https://litresp.ru/chitat/ru/%D0%A5/harvi-devid/kratkaya-istoriya-neoliberalizma/1> [in Russian]
32. Piketty, Thomas (2016) *Capital in the twenty-first century*. Translated from English by Natalia Pali. Kyiv: Nash format [in Ukrainian]
33. Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (2000) *The Phenomenology of Spirit*. Translated from the German by G. G. Schpet. Moscow: Nauka [in Russian]
34. Standing, Guy (2014) *The Precariat. The New Dangerous Class*. Translated from English by N. Usova. Moscow: Ad Marginem Press [in Russian]
35. Chernysh, Natalia (2017) *Sociology Today: Trends and Prospects for Development. Sociology: theory, methods, marketing*. №4. Pp. 5-21 [in Ukrainian]
36. Sklair, Leslie. (1999) Competing conceptions of globalization. *Journal of World-Systems Research*, Vol. 2, Pp. 143-163 [online]. Available at: <http://jwsr.pitt.edu/ojs/index.php/jwsr/article/viewFile/140/152>
37. Sklair, Leslie. (2002) Democracy and the Transnational Capitalist Class. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*. Vol. 581. Pp. 144-157 [online]. Available at: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.468.8043&rep=rep1&type=pdf>

УДК 316.323.83:327.2]:316.344.012

ЭВРИСТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ СОЦИОЛОГИЧЕСКОЙ КОНЦЕПЦИИ ДЖОВАННИ АРРИГИ В ИССЛЕДОВАНИИ СТАТИКИ ГЛОБАЛЬНЫХ (НЕО)КОЛОНИАЛЬНЫХ СИСТЕМ НЕРАВЕНСТВА

Иванова Анна Константиновна – аспирантка кафедры политической социологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, пл. Свободы, 4, Харьков, 61022, Украина, email: a.k.ivanova6@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-6898-79512>

Anna Ivanova – PhD student, Department of Political Sociology, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine, email: a.k.ivanova6@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-6898-79512>

Стаття присвячена розгляду евристичного потенціалу соціологічної концепції Джованні Аррігі в дослідженні статичного аспекту формування та підтримки глобальних систем нерівності. Для досягнення мети – аналіз застосовності цієї теорії для вивчення названої теми – аналізуються особливості та передумови формування теорії Дж. Аррігі. Здійснюється концептуалізація проблеми неоколоніалізму і глобальної нерівності, робиться спроба поглянути на них через призму теорії Джованні Аррігі. При цьому роботи дослідника розглядаються як макросоціологічні і історико-соціологічні, що відразу поміщає їх у відповідний контекст. Крім того, аналізується марксистський бекграунд автора і його вплив на теорію і методологію дослідника. Стаття розглядає центральні категорії автора і його зв'язок з іншими дослідниками (К. Марксом, В. Леніном, А. Грамші, Х. Арендт, Д. Харві і Ф. Бродель). Робиться спроба оцінити спадкоємність і новизну ідей Дж. Аррігі. Здійснюється аналіз концепції капіталістичного імперіалізму Джованні Аррігі, який він розглядає як основну характеристику сучасного світового порядку. Досліджується процес експансії капіталізму через призму понять, запозичених у Девіда Харві, – просторове закріплення і накопичення через вилучення. Розглядається спосіб легітимації світового капіталістичного імперіалізму на між- і наддержавному рівні. Досліджується робота Дж. Аррігі з поняттям гегемонії і його екстраполяція з групового на наддержавний рівень. Робиться спроба застосувати статичний аспект концепції для пояснення природи і функцій глобальних систем нерівності.

Ключові слова: гегемонія, просторове закріплення, накопичення через вилучення, імперіалізм, капіталізм, капіталістичний імперіалізм, системні цикли накопичення, Джованні Аррігі, історична соціологія.

The article deals with the heuristic potential of the sociological theory by Giovanni Arrighi in the study of the static aspect of the formation and maintenance of global inequality systems. To achieve the goal – to analyze the applicability of this theory to the study the mentioned topic – the features and prerequisites for the formation of G. Arrighi's theory are analyzed. The conceptualization of the problems of neocolonialism and global inequality is being carried out, an attempt to look at them through the prism of Giovanni Arrighi's theory is made. The researcher's work is regarded as macro-sociological and historical-sociological, which immediately puts it in a certain context. In addition, the author's Marxist background and its influence on the theory and methodology of the researcher are analyzed. The article considers the central categories of the author and his relationship with other researchers (K. Marx, V. Lenin, A. Gramsci, H. Arendt, D. Harvey and F. Braudel). An attempt is made to evaluate the continuity and novelty of G. Arrighi's ideas. The article analyzes the concept of capitalist imperialism by Giovanni Arrighi, which he considers as the main characteristic of the modern world order. The process of capitalism expansion is being studied through the lens of concepts borrowed from David Harvey: spatial-temporal fix and accumulation by disposition. The article examines the method of legitimizing capitalist imperialism at the inter- and supranational level. It also studies how G. Arrighi works with the concept of hegemony and extrapolates it from the group level on the supranational one. An attempt to apply the static aspect of the concept to explain the nature and functions of global systems of inequality is made.

Keywords: hegemony, spatial-temporal fix, accumulation by disposition, imperialism, capitalism, capitalist imperialism, systemic cycles of accumulation, Giovanni Arrighi, historical sociology.

В конце XX века в рамках научного и политического дискурса возникает понятие неоколониализма. К тому моменту был завершён процесс деколонизации Азии и Африки, считалось, что в мире не осталось колониально зависимых стран, а в политическом пространстве господствовала терминология национального самоопределения и равенства всех государств. Однако очень скоро

исследователи заговорили о том, что процессы эксплуатации не исчезли, как и зависимость одних стран от других. Отношения между господствующими и зависимыми странами назвали неокOLONIALными¹, то есть формально не определяемые как колониальные, но по сути соответствующие им. Этот новый формат международных отношений сопровождался глобализацией всех социально значимых процессов, правовой структуры, экономических отношений, а также выстраиванием культурных, политических и экономических иерархий. Это влияло и продолжает влиять как на характер взаимосвязей между обществами, так и на социальные процессы и отношения внутри отдельных государств.

При этом неокOLONIALизм нельзя назвать абсолютно новым и уникальным феноменом: он глубоко укоренен в традиционном колониализме и империализме, базируется на них и продолжает их логику. Несмотря на то, что, как считается, две мировые войны разрушили колониальную систему, они не устранили глобальную систему неравенства. Сегодня мы наблюдаем трансформацию одной системы неравенства в другую, более глобальную и менее очевидную. Такую систему сложнее выявить, оспорить и подвергнуть критике. Новый глобальный порядок не только контролирует мир, но и создает его, обуславливая отношения между государствами и людьми, а также подчиняет себе человеческую природу (биополитика)². Он принимает форму тотальной власти, но и берет под контроль другие области жизнедеятельности человека, включая его телесность и сознание. В этом и заключается *актуальность* исследования проблемы глобального (неокOLONIALного) неравенства в современном мире.

Проблемная ситуация прослеживается на двух уровнях. Ее *онтологический аспект* заключается в том, что неокOLONIALный мировой порядок – не объективно существующая реальность, а результат намеренного и осознанного конструирования меж-, над- и внутригосударственных процессов и отношений, который ставит одни государства в доминирующее положение, а другие – в зависимое, порождая неравенство в глобальном и, как следствие, локальном масштабе. Причем в данном случае речь идет о неравенстве не только социальном, но и экономическом, политическом и культурном, а значит, между обществами формируется глубокий раскол по всем этим направлениям. Такое положение достигается при помощи различных инструментов: дискурсов, эксплуататорских практик, установления гегемонии и т.п. А разнообразие факторов, способствующих формированию и поддержанию глобального неравенства, делают раскол между государствами практически непреодолимым, что означает, что жители разных стран априори не имеют равных жизненных шансов.

Гносеологический аспект проблемной ситуации сводится к недостатку знаний о том, как феномен неравенства формируется, воспроизводится и поддерживается на глобальном уровне. Несмотря на то, что проблема социального неравенства относится к классическим предметам исследования в рамках социальных наук, попытки ее концептуализации происходят и в настоящее время. Изучение социального неравенства своими истоками уходит в традицию античной философии, но принимает вид оформленной теории в социальных науках XIX века. С тех пор большинство классических и постклассических теорий неравенства развивались в рамках классового подхода, который так или иначе предлагал рассматривать неравенство как межгрупповой феномен, который имеет разные истоки, обоснования, факторы и функции. Таким образом, социологические исследования неравенства долгое время не выходили за рамки общества или государства.

В XX веке предпринимаются первые попытки изучать неравенство как феномен глобальный. Основу для этого заложили Карл Маркс и Владимир Ленин, а в конце XX и начале XXI века их идеи подхватили многие социальные ученые, среди которых наиболее релевантными для этой темы можно считать, Томаса Пикетти, Дэвида Харви, Эдварда Саида и Франца Фанона. Одним из таких крупных исследователей капитализма как системы, производящей глобальные неравенства, считается итало-американский социолог, Джованни Арриги, который предлагает одно из возможных объяснений мирового порядка, порождающего глобальные системы неравенства. Его вклад помогает взглянуть на проблему с историко-социологической перспективы и рассмотреть ее как одно из оснований для дальнейшего исследования неокOLONIALизма как порядка, порождающего глобальную систему неравенства.

Как и большинство социальных явлений и процессов, феномен глобального неравенства можно охарактеризовать со статической и динамической стороны. Статический аспект позволяет выявить общие закономерности и изучить характерные данной проблеме особенности, а динамический – проследить его развитие в исторической перспективе и рассмотреть его в привязке к конкретному социальному контексту. Поэтому *целью* этой работы является анализ эвристического потенциала концепции Джованни Арриги для социологического исследования статического аспекта (нео)колониальных глобальных систем неравенства³.

¹ Автором термина считается К. Нкрума, африканский социолог и философ. Подробнее – см. Kwame Nkrumah, *Neo-Colonialism. The Last Stage of Imperialism*.

² Подробнее – см. [1, с. 35-53] и [2]

³ В дальнейших работах будет предпринят анализ динамического аспекта.

Предпосылки формирования социологической теории Джованни Арриги

В центр внимания Дж. Арриги оказывается логика развития капитализма, её империалистический и циклический характер, а также гегемония как неотъемлемый элемент любого капиталистического режима. Несмотря на то, что сам автор практически не выходит на проблему неравенства (по крайней мере, не концептуализирует ее как центральную для себя), из его теории можно извлечь множество полезных инсайтов для исследования проблемы социального неравенства в глобальном масштабе. Прежде, чем приступить к непосредственному рассмотрению теории Дж. Арриги, необходимо выделить ряд особенностей, которые отличают ее от подобных теорий, и предпосылок, которые необходимы для более глубокого ее понимания. Они помогут разобраться в теоретической и методологической традиции автора, что, в свою очередь, поместит его в определенный политический и академический контекст, которые напрямую влияют на характер его исследования.

Итак, во-первых, теоретизирование Дж. Арриги проходит в рамках марксистской традиции. Одним из первых оснований для социального исследования неравенства в глобальном масштабе заложил Карл Маркс, определив экономические основания как базис социального неравенства и классовую борьбу как движущую силу исторического процесса, а также концептуализировав капитализм как особую общественно-историческую формацию, которая использует собственность на средства производства как основание для социального неравенства [3, с. 523-545].

Попытку перенести логику неравенства К. Маркса на отношения между государствами предпринимает Владимир Ленин в своей работе «Империализм как высшая стадия капитализма» [4]. В. Ленин опирается на логику функционирования капитала К. Маркса и анализирует современную ему европейскую колониальную систему и взаимоотношения между буржуазными западными странами, чтобы описать действия капитализма в глобальном масштабе. Он показывает, как капитализм выстраивает иерархии не только внутри конкретных обществ, но и между ними. Таким образом, социальное исследование неравенства выходит на новый уровень анализа – принимает глобальный масштаб. Джованни Арриги подхватывает эту логику: берет от К. Маркса идею, что экономическое неравенство – это основание для остальных форм неравенства (причём подчеркивает, что капитализм порождает неравенства и не может функционировать иначе), а от В. Ленина – концепцию империализма, который он, в отличие от ее автора, не считает одной из стадий развития капитализма, а называет политической характеристикой капитализма, которая сопровождала его на всех этапах. То есть для Дж. Арриги капитализм по своей природе империалистичен и был таковым с момента своего зарождения. Такой подход вводит в рассмотрение системы глобального неравенства один важный элемент – капитализм, без которого понимание логики современного мирового порядка будет неполным, так как он является неотъемлемой и – во многом – определяющей характеристикой последнего.

Во-вторых, Дж. Арриги работает в рамках сравнительной исторической социологии, а это означает, что он помещает объект своего исследования в глубокий исторический контекст. Работа в рамках исторической социологии также обуславливает методы, которые он выбирает. Теория Дж. Арриги в значительной мере основана на эмпирических и исторических данных о прошлом, а значит, она максимально конкретна, в своей эмпирической части находится на низком уровне абстракции, хотя и претендует на выявление некоторых закономерностей. Он исследует четыре цикла накопления капитала, которые сопровождаются сменой государства-гегемона: Генуя и Венеция – Нидерланды – Великобритания – США. На основании анализа этих четырех стадий Дж. Арриги анализирует характер развития капитализма и создает почву для предсказания вектора развития будущего. Такой подход помогает понять, что проблема глобального неравенства глубоко укоренена в прошлом и является не временным, а системным явлением.

В-третьих, Дж. Арриги выстраивает свою теорию на макроуровне. Для него это означает, что предметом его изучения являются не крупные социальные группы, а мировые системы, которые вовлечены (и постоянно вовлекаются) в капиталистические отношения. Таким образом, глобальные системы неравенства для него – это те системы, которые формируются в процессе взаимодействия блоков государств (конкурирующих или взаимодействующих другим способом). Дж. Арриги рассматривает капитализм с точки зрения его постоянной экспансии, которая приводит к постоянной нужде в новых территориях для освоения, а значит, он постепенно охватывает весь мир. Так, его анализ сосредотачивается на изучении процессов накопления власти и капитала (что, безусловно, взаимосвязано) в рамках «поступательно развивавшейся системы государств» [5, с. 7]. Благодаря этому мы можем понять, что капитализм и империализм разворачиваются на глобальном уровне, порождая меж- и надгосударственные системы неравенства, которые способствуют образованию неравенства внутри стран.

Помимо обширной эмпирической базы Дж. Арриги, отдельного упоминания достойны его теоретические основания. Он строит свою теорию, «стоя на плечах гигантов» и полемизируя с ними: от Томаса Гоббса и Карла Маркса до Антонио Грамши, Фернана Броделя, Эрика Хобсбаума, Ханны Арендт и Дэвида Харви. У Т. Гоббса он отчасти заимствует постановку проблемы «Как возможно общественное

согласие?»), а потом вслед за Ханной Арендт спрашивает «Как возможно общественное согласие с бесконечным процессом накопления власти и капитала?». Ответ на эти вопросы исследователь находит у А. Грамши, и этот ответ – гегемония. При этом Дж. Арриги экстраполирует понятие, которое А. Грамши использовал на уровне групп, на глобальный уровень. То же самое он делает с классической формой накопления капитала по К. Марксу (Д-Т-Д'). С ее помощью он объясняет сменяемость исторических эпох вслед за сменой мирового гегемона. У Фернана Броделя он заимствует понимание финансового капитала и идею о том, что его господство определяло характер общественного развития не в XX веке, а начиная с Генуи XVI века. От Дэвида Харви Джованни Арриги перенимает понимание важности географических особенностей экспансии капитала, а также соответствующие понятия: «пространственное закрепление» и «накопление через изъятие», – которые становятся если не центральными, то немаловажными категориями теории самого Дж. Арриги. Такое включение различных теорий в базис его собственной теории указывает на то, что основания для исследования неравенства в глобальном масштабе были заложены в классических социальных теориях. Они также подкрепляют и подтверждают его теоретические наработки.

Капиталистический империализм как характеристика современного мирового порядка

Свою крупную работу «Утрата гегемонии» Джованни Арриги начинает с утверждения, что мода на исследования империализма и империи возвращается, вслед за возвращением актуальности такого подхода к исследованию мировой системы социальных, политических, экономических и культурных отношений. С актуальностью такого предмета исследования в конце XX – начале XXI веков соглашались также Майкл Хардт и Антонио Негри, Ноам Хомски, Эдвард Саид и Франц Фанон, Стюарт Холл и Дэвид Харви. Вслед за последним Дж. Арриги определяет империализм как «распространение или навязывание власти, авторитета или влияния государства другим государствам или не имеющим государственности общностям» [6, с. 8]. Такое определение Дж. Арриги использует в качестве отправной точки своего исследования, в ходе которого он наращивает дополнительные характеристики в понятии империализма и усложняет его, погружая феномен в исторический контекст и добавляя ему культурный аспект. Джованни Арриги понимает, что империализм – не новое и не уникальное явление. Он характеризует современный мировой порядок как империалистический, но отмечает, что он имеет ряд особенностей, отличающих его от мирового устройства предыдущем этапе развития. В контексте нашего исследования определение, предложенное Дж. Арриги для исследования империализма в качестве базисного, кажется достаточно общим. Это позволяет описать любую форму господства как империалистическую. В дальнейшем он компенсирует этот недостаток, упоминая эксплуататорский характер этих отношений, вызывающий отчуждение, зависимость и замедление в развитии зависимых стран, без чего определение нельзя считать полным.

По мнению Дж. Арриги, современный империализм как модель политической власти тесно связан с капитализмом как особым типом экономической власти. Империализм капиталистического типа представляет собой сплав двух составляющих: «политики государства и империи» и «молекулярных процессов накопления капитала в пространстве и времени» [6, с. 9]. Таким образом, капиталистический империализм производится в ходе диалектического взаимодействия экономической и политической власти. Политическая составляющая этого феномена отвечает за политические и военные стратегии государства, применяемые в борьбе за достижение своих интересов и целей на международной арене. Движет этой борьбой территориальная логика власти, которая рассматривает господство над территорией и ее человеческими и природными ресурсами как основу стремления к власти. С другой стороны, экономическая составляющая империализма отвечает за распространение экономической власти по всем территориям через «повседневные практики производства, торговли, коммерции, потоков капитала, денежных перечислений, миграции рабочей силы, валютных спекуляций, информационных потоков, культурных импульсов и тому подобного» [6, с. 9]. Движущая сила таких процессов – «капиталистическая логика власти», то есть господство над капиталом рассматривается как основа стремления к власти. При этом ни одну из этих логик нельзя сводить к другой, так как они находятся в диалектических отношениях, а значит – зависят друг от друга, не могут существовать друг без друга, влияют и видоизменяются под воздействием друг друга. Хотя, по мнению Дж. Арриги и Д. Харви, зачастую в капиталистическом империализме преобладает капиталистическая логика, территориальную тоже нельзя сбрасывать со счетов, более того, она не менее важна. Таким образом, в современном мире сложно представить функционирование капиталистической логики без империалистической поддержки и наоборот. Эти два вектора, которые определяют развитие межгосударственных и надгосударственных отношений на протяжении нескольких столетий, обеспечивают существование друг друга [6, с. 16-17].

Несмотря на то, что такое обоснование процесса формирования империалистической власти логично связывает экономический и политический аспекты, Дж. Арриги оставляет без внимания другие типы власти, которые также задействованы в формировании империалистических отношений. Это в

первую очередь касается власти культурной, концепцию которой детально проработал Антонио Грамши. Воздействие на обыденное сознание «рядового» члена общества закрепляет любую идею как взаимовыгодную сильнее, чем принуждение или прямое давление, говорит А. Грамши [7, с. 214]. Джованни Арриги отчасти соглашается с этой идеей и активно использует концепцию гегемонии в своей теории, но рассматривает ее не как отдельный тип власти, участвующий в формировании империализма, а как способ его поддержания. Рассмотрение гегемонии как одного из типов власти (культурной), которые участвуют в установлении империализма, могло бы качественно дополнить теорию Дж. Арриги, открыв в ней больше пространства для исследования дискурса и идеологии.

Джованни Арриги много внимания уделяет тому, как мировой порядок меняется в соответствии с внутренней логикой функционирования капитализма (в чем, безусловно, просматривается его марксистский бэкграунд), как мировой порядок подчиняется интересам капитала, упорядочивая все отношения таким образом, чтобы экспансия капитала продолжалась бесконечно. Это и приводит к формированию глобальных систем неравенства.

Дж. Арриги называет капитализм единственной исторической социальной системой, которая стала по-настоящему глобальной. Это произошло, в том числе, благодаря его империалистическим характеристикам, которые способствовали территориальной и финансовой экспансии капитала. Для объяснения этого процесса Арриги использует два центральных понятия из теории нового империализма Дэвида Харви, а именно «пространственное закрепление» и «накопление через изъятие» [8]. С их помощью исследователи связывают территориальную логику власти с логикой капитала.

Пространственное закрепление (*spatial-temporal fix*) – понятие, которое имеет одновременно два значения. С одной стороны, под ним подразумевается овеществление капитала в физическом виде (железные дороги, фабрики, порты, трубопроводы и даже овеществленный человеческий трудовой ресурс). «Только благодаря закреплению физической инфраструктуры в пространстве капитал во всех свои физически мобильных формах может действительно перемещаться по пространству в поисках максимальной прибыли» [6, с. 16]. Проще говоря, для того, чтобы капитал мог передвигаться в пространстве и подчинять себе новые территории, для него необходимо создать специальную инфраструктуру, которая будет работать для его перемещения, тем самым способствуя его росту. С другой стороны, пространственное закрепление рассматривается как решение кризисов перепроизводства. «Включение нового пространства в систему накопления «задерживает» следующий кризис перенакопления, поглощая эти излишки сначала через «временную задержку», а затем и через пространственное расширение системы накопления» [6, с. 17]. В результате кризисов перепроизводства большой объем капитала остается неиспользованным, так как в рамках освоенных им территорий больше не остается материальной и финансовой возможности для успешных инвестиций (то есть тех, что принесут выгодный рост). При помощи пространственного закрепления эта проблема решается двумя способами [9, с. 528-529]:

А. Капитал направляется на исследования нового пространства и организации там физической и социальной инфраструктуры;

В. Когда новые пространства уже в достаточной мере «произведены», излишки труда и капитала вкладываются в извлечение прибыли из территорий, увеличившихся в процессе экспансии.

Соответственно, кажущееся противоречивым закрепление капитала во времени и пространстве оказывается необходимым для его движения, расширения и роста. Именно таким образом капитализм, закрепляя себя в империалистических практиках, создает ландшафт для упрощения процессов экспансии, облегчения своей деятельности и продления сроков своего успешного господства.

Вслед за Д. Харви Джованни Арриги предпринимает необычный для социальных наук синтез социального и географического (пространственного). Они подчеркивают важность освоения новых территорий, без которых поддержание системы неравенства и эксплуатации, приносящей прибыль доминирующим субъектам, была бы невозможна. Однако непонятным остается их отношение к конечности пространства и последствиям полного освоения всех территорий, что, если верить логике Дж. Арриги, обязательно случится. Ни Д. Харви, ни Дж. Арриги не касаются вопроса экспансии капитала в нематериальную сферу общественного взаимодействия, в то время как это можно рассматривать одним из значимых направлений распространения капитализма.

Взяв за основу идею о движении и закреплении капитала Дэвида Харви, Джованни Арриги добавляет в эту схему еще один элемент – кризис перехода (*switching crisis*). Такие кризисы возникают из протеста по поводу релокации капитала и его фиксации на новом месте, они «революционизируют историческую географию» и приводят к возникновению нового центра гегемонии [9, с. 529]. Так Джованни Арриги добавляет новый «невидимый» элемент для понимания феномена империализма – гегемонию как способ легитимации капиталистического империализма. Но прежде чем разобраться в его концептуализации понятия гегемонии, стоит обратить внимание на еще один механизм, который связывает территориальную и капиталистическую логику власти, – накопление через изъятие.

Исторически известны разные формы подобного изъятия для накопления (в противовес традиционному марксистскому накоплению через эксплуатацию): превращение коллективной и государственной собственности в частную, колониальное присвоение активов и природных ресурсов, устранение и предотвращение использования различных ресурсов, альтернативного капиталистическому. Таким образом, удается высвободить ряд активов по крайне низкой цене (а иногда и вовсе безоплатных), включая цену за труд. Капитал присваивает их и перенаправляет в выгодное для себя русло.

В этом утверждении просматривается традиционная марксистская идея эксплуатации природы, средств производства, людей, а также ленинский вывод о том, что буржуазные страны осваивают колонизируемые территории и используют их ресурсы в собственных целях. Дж. Арриги наглядно демонстрирует актуальность этих, казалось бы, устаревших практик для современного мира.

Сегодняшние практики накопления через изъятия не менее империалистичны, чем практики ранних этапов экспансии капитализма. Даже наоборот: чем сильнее переплетаются территориальная и капиталистическая логики власти, тем более империалистическим становился характер экспансии капитала. Чтобы легитимировать такое эксплуатационное отношение, империалистические страны нуждаются в легитимации собственных действий. В этом аспекте им на помощь снова приходит установление гегемонии.

Гегемония как инструмент укоренения и легитимации капиталистического империализма

Капиталистические и империалистские отношения вызывают в странах, которые попадают под их влияние, два процесса, описанных еще К. Марксом, – эксплуатацию и отчуждение. Дж. Арриги выводит концептуализацию этих понятий на новый, более высокий по масштабам охвата, уровень, рассматривая случаи эксплуатации не классовой, а эксплуатации целых государств или территорий, не обладающих государственностью в традиционном понимании, более развитыми государствами при поддержке надгосударственных организаций. На практике эксплуатация в таком масштабе проявляется в том, что государства, находящиеся на низших ступенях мировой экономической иерархии, вынуждены участвовать в мировом разделении труда за мизерное вознаграждение, оставляя большую часть прибыли государствам, находящимся на верхней ступени экономической иерархии. В таком случае, имеет смысл говорить об отчуждении в масштабах целых государств. Богатство стран высшей ступени иерархии позволяет им не допускать более бедные страны к использованию ресурсов и продуктов труда, которыми они же владеют и они же произвели. Так Дж. Арриги связывает эти два процесса: «Эксплуатация дает возможность богатым государствам и их сателлитам инициировать и поддерживать отчуждение. А отчуждение, в свою очередь, создаёт бедность, необходимую для того, чтобы правительства и субъекты сравнительно бедных стран продолжали искать возможность попадания в систему мирового разделения труда на условиях, выгодных богатым государствам» [10]. Дж. Арриги приходит к выводу, что капиталистическое общество неспособно решать проблемы социального неравенства и нестабильности при помощи внутренних механизмов, поэтому находит его во внешней торговле и колониальных и империалистических практиках [6, с. 21]. Отчасти с этим утверждением согласились бы М. Хардт и А. Негри, которые указывали, что в современных условиях глобализации капитализма «даже наиболее сильные национальные государства не могут далее признаваться в качестве верховной и суверенной власти ни вне, ни даже в рамках собственных границ» [2, с. 11]. Однако они расходятся в последующих выводах. В отличие от М. Хардта и А. Негри, которые считают, что власти у национальных государств больше нет и гегемония мирового порядка – это гегемония некоторого децентрализованного, лишённого границ аппарата управления [2, с. 12], Дж. Арриги все еще верит в гегемонию отдельных стран. Соответственно, для него в мире существуют доминирующие государства, которые используют капитализм в своих целях, и государства, которые испытывают на себе эксплуатацию. Тогда как для М. Хардта и А. Негри весь мировой порядок подчинен неким универсальным надгосударственным законам, которые формируют иерархические отношения между странами.

Дж. Арриги задается вопросом, схожим с тем, который задавала Х. Арендт. Если она спрашивала: «Как бесконечный процесс накопления капитала может продолжаться действительно бесконечно?» и находила ответ в некой «структуре неограниченной Власти» [5, с. 13], то его скорее интересовало: «Что же заставляет субъектов мирового порядка соглашаться с таким несправедливым процессом накопления капитала и разделением труда?». Он находит ответ в гегемонии.

Дж. Арриги берет за основу классическое определение гегемонии А. Грамши, которая рассматривается как «дополнительная власть, которая накапливается господствующей группой в силу ее способности вести общество в направлении, которое не только отвечает интересам господствующей группы, но и воспринимается подчиненными группами как отвечающее более широким интересам» [6, с. 13]. Здесь исследователь снова использует свой «фирменный прием» экстраполяции понятий с межгруппового уровня на уровень меж- и надгосударственный. Поэтому он рассматривает гегемонию как дополнительную власть свойственную государствам или надгосударственным структурам и

организациям. Главное отличие от определения гегемонии А. Грамши заключается в том, что, когда мы говорим о безусловном лидерстве в государственном контексте, то идея, которую удобно эксплуатировать как выгодную для всех граждан и жителей, – это идея лидерства на мировой арене, чтобы иметь возможность отстаивать государственные интересы и национальное процветание. Когда речь идет о лидерстве в международном контексте, эксплуатировать идею лидерства одного государства как выгодную для жителей всех стран становится невозможным. «Таким образом, хотя общий интерес системы государств невозможно определить с точки зрения изменений в распределении власти между ними, его вполне можно определить с точки зрения совокупной власти господствующих групп всей системы над третьей стороной или над природой» [6, с. 4]. То есть для установления мировой гегемонии лидирующие государства вынуждены конструировать образ некоторого Другого, который станет противником и преградой борьбе за «всеобщий успех». Эту же идею разделяет Н. Хомски, когда говорит [11, с.167-172], что США сформировали идею «террористической угрозы» и массивно разворачивают «превентивный» дискурс безопасности для «защиты от терроризма», чтобы оправдать и объяснить свои действия на Ближнем Востоке и скрыть истинные мотивы.

Дж. Арриги делает важный шаг, демонстрируя, что не любая идея может стать основой для культурной власти: то, что действительно на более низком уровне, не сработает на более высоком, и наоборот. Это приводит нас к пониманию того, что для установления гегемонии крайне важен контекст, который варьируется во времени и пространстве. То есть идея, которая может сработать в качестве ядра гегемонии в одном историческом, пространственном и политическом контексте, может оказаться совершенно неподходящей в других обстоятельствах.

Однако так как Джованни Арриги занимается сравнительной исторической социологией и смотрит на развитие общества через призму нескольких столетий, он приходит к выводу, что ни один центр гегемонии не может существовать вечно, как не может вечно лидировать один капиталистический, империалистический центр. Страны на лидирующих позициях сменяют друг друга, а логика этой смены циклична. Такой переход власти от одного государства к другому Дж. Арриги называет сменой цикла накопления, который неизбежно сопровождается сменой гегемона⁴. На этом этапе исследователь завершает анализ статических аспектов современного мирового порядка и переходит к его динамическим характеристикам: смена системных циклов накопления и гегемонии.

Направления дальнейших исследований теории Джованни Арриги

Изучение методологических особенностей исследований Джованни Арриги позволило выявить, что процессы формирования и поддержания глобальных систем неравенства, которые он рассматривает как циклические процессы смены гегемонии и системных циклов накопления, имеют статический и динамический аспект. Для составления полноценного представления о современном мировом порядке и его особенностях необходимо изучить оба аспекта, а также их отношения и взаимосвязи. Статические характеристики помогают понять общие, универсальные принципы и закономерности функционирования мирового порядка и глобальных систем неравенства, наличием которых он характеризуется. Динамический аспект помещает эти особенности в исторический и географический контекст, укореняет теорию и связывает ее с реальными социальными, экономическими, политическими, культурными и историческими процессами.

Статические характеристики этих процессов были рассмотрены в этой статье. А именно: был проанализирован подход Дж. Арриги к исследованиям современного мирового порядка, который он считает неполноценным без изучения его капиталистическо-империалистической характеристики; затем был рассмотрен его взгляд на способ легитимации такого порядка на меж- и надгосударственном уровне через призму грамшианского понятия гегемонии, перенесенного на соответствующий уровень.

Динамические аспекты (транзит гегемонии и смена циклов накопления) и векторы развития будущего мирового порядка, согласно теории Джованни Арриги, будут рассмотрены нами в дальнейших работах.

Литература:

1. Хардт М., Негри А. Империя / пер. с англ., под ред. Г. В. Каменской, М. С. Фетисова. М.: Праксис, 2004. 440 с.
2. Фуко М. Нужно защищать общество: курс лекций в Коллэж де Франс, 1975-1976. Нью-Йорк: St. Martin's Press, 1997. 243 с.
3. Маркс К., Энгельс Ф. Экономическо-философские рукописи 1844 года. Из ранних произведений. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1956. С. 519-642.
4. Ленин В.И. Империализм как высшая стадия капитализма. Москва: Издательство политической литературы, 1978. 135 с.
5. Арриги Дж. Утрата гегемонии II. *Прогнозис*. 2005. № 3. С. 6-36.
6. Арриги Дж. Утрата гегемонии I. *Прогнозис*. 2005. № 2. С. 5-60.

⁴ Более подробно о сменах системных циклов накопления и гегемонии в наших следующих разработках.

7. Грамши А. Избранные произведения. Т. 3 Тюремные тетради. *Гегемония (гражданское общество) и разделение властей*. Москва: Издательство политической литературы, 1959. С. 214.
8. Harvey D. *New Imperialism*. New York: Oxford University Press, 2003. 263 p.
9. Arrighi G. Spatial and Other 'Fixes' of Historical Capitalism. *Journal of World-Systems Research*. 2004. X. 2.
10. Арриги Дж. Неравенство в доходах на мировом рынке и будущее социализма. *Скепсис*. URL: https://sceptsis.net/library/id_2293.html
11. Хомски Н. Создавая будущее: оккупации, вторжения, имперское мышление и стабильность. *Развязать войну, чтобы принести «мир»* / пер. с англ. Москва : Альпина Нон-Фикшн. 2015. 316 с.

Эвристический потенциал социологической концепции Джованни Арриги в исследовании статистики глобальных (нео)колониальных систем неравенства

Статья посвящена рассмотрению эвристического потенциала социологической концепции Джованни Арриги в исследовании статистического аспекта формирования и поддержания глобальных систем неравенства. Для достижения цели – а именно анализа применимости этой теории для изучения названной темы – анализируются особенности и предпосылки формирования теории Дж. Арриги. Осуществляется концептуализация проблемы неокOLONИализма и глобального неравенства, предпринимается попытка взглянуть на них через призму теории Джованни Арриги. При этом работы исследователя рассматриваются как макросоциологические и историко-социологические, что сразу помещает их в соответствующий контекст. Кроме того, анализируется марксистский бэкграунд автора и его влияние на теорию и методологию исследователя. Статья рассматривает центральные категории автора и его связи с другими исследователями (К. Марксом, В. Лениным, А. Грамши, Х. Арендт, Д. Харви и Ф. Броделем). Предпринимается попытка оценить преемственность и новизну идей Дж. Арриги. Осуществляется анализ концепции капиталистического империализма Джованни Арриги, который он рассматривает как основную характеристику современного мирового порядка. Исследуется процесс экспансии капитализма через призму понятий, позаимствованных у Дэвида Харви, – пространственное закрепление и накопление через изъятие. Рассматривается способ легитимации мирового капиталистического империализма на меж- и надгосударственном уровне. Исследуется работа Дж. Арриги с понятием гегемонии и его экстраполяция с группового на надгосударственный уровень. Предпринимается попытка применить статистический аспект концепции для объяснения природы и функций глобальных систем неравенства.

Ключевые слова: гегемония, пространственно-временное закрепление, накопление через изъятие, империализм, капитализм, капиталистический империализм, системные циклы накопления, Джованни Арриги, историческая социология.

References:

1. Hardt, M. and Negri, A. (2004) *Empire*. Translated by G. V. Kamenskaya, M. S. Fetisov. Moscow: Praxis [in Russian]
2. Foucault, Michel (1997). *Society Must Be Defended: Lectures at the Collège de France, 1975-1976*. New York, NY: St. Martin's Press.
3. Marx, K. and Engels, F. (1956) *Economic & Philosophic Manuscripts of 1844. Early works*. Moscow: State Publishing of Political Literature, pp. 519-642 [in Russian]
4. Lenin, V. I. (1978) *Imperialism, the Highest Stage of Capitalism*. Moscow: Political Literature Publishing [in Russian]
5. Arrighi, G. (2005) *Hegemony Unraveling II. Prognosis № 3*, pp. 6-36 [in Russian]
6. Arrighi, G. (2005) *Hegemony Unraveling I. Prognosis № 2*, pp. 5-60 [in Russian]
7. Gramsci, A. (1959) *Selected works. Volume 3. The Prison Notebooks. Hegemony (Civil Society) and Separation of Powers*. Moscow: Political Literature Publishing [in Russian]
8. Harvey, D. (2003) *New Imperialism*. New York: Oxford University Press, 2003
9. Arrighi, G. (2004) Spatial and Other 'Fixes' of Historical Capitalism. *Journal of World-Systems Research* X. 2.
10. Arrighi, G. World Income Inequalities and the Future of Socialism. *Sceptsis* [online]. Available at: https://sceptsis.net/library/id_2293.html
11. Chomsky, N. (2015) Making the Future: Occupations, Interventions, Empire and Resistance. *Making War to Bring "Peace"*. Moscow: Alpina Non-Fiction [in Russian]

СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ BIG DATA: ДАНІФІКАЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО ЖИТТЯ

Кислова Ольга Миколаївна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри методів соціологічних досліджень соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, 61122, Україна, olga.kyslova@karazin.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-2241-1313>

Olga Kyslova – PhD in Sociological Science, Associate Professor, Department of Methods of Sociological Research V. N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61122, Ukraine, olga.kyslova@karazin.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-2241-1313>

Стаття присвячена аналізу соціальних наслідків стрімкого поширення великих даних, які в сукупності поступово призводять до формування нової фази еволюційного розвитку цивілізації – суспільства, заснованого на даних (datafied society). Показано, що головним чинником соціальних трансформацій є даніфікація (datafication), яка передбачає переведення в кількісну форму (в «дані») всіх явищ та аспектів оточуючого світу, навіть таких, що раніше мислилися винятково «якісними», кількісно не оцінюваними: людських дій, відносин, бажань, настроїв тощо. У цьому контексті змінюється інтерпретація «даних», вони перестають бути тим, що дано, що існує незалежно від чого б то не було. Сьогодні дані «виробляються», «видобуваються» з соціального життя. При цьому їхнє виробництво зумовлюється двома факторами: 1) зовнішньою інфраструктурою, за допомоги якої вони збираються, обробляються та зберігаються; 2) специфікою генерування їхньої вартості (цінності), що включає перш за все монетизацію, а крім того, засоби державного контролю, культурне виробництво, громадянські можливості тощо. В сучасних умовах все частіше говорять про розвиток нового напрямку інтелектуального аналізу даних, що отримав назву «майнінг життя» («life mining»), під яким розуміють вилучення шаблонів з комбінованих цифрових слідів, залишених людьми в інтернеті, і прогнозування на їхній основі реальних результатів: майбутніх дій і емоційних станів; відновлення відсутньої інформації, наприклад особистої інформації, яку людина не хотіла б оприлюднити. Наявність інструментів «майнінгу життя» та дедалі ширше їхнє застосування призводить до масового привласнення соціального життя тими, хто володіє великими даними, до формування феномену диктатури даних. У зв'язку з цим виникає нагальна потреба залучення соціологів до дискусій відносно соціальних наслідків великих даних, а також до прогнозування потенційних шляхів розвитку нашого суспільства, оскільки без цього неможливий опір тим, хто прагне встановити диктатуру даних та створити суспільство безпрецедентного нагляду та контролю.

Ключові слова: великі дані, даніфікація, майнінг життя, диктатура даних.

The article is devoted to the analysis of the social consequences of the rapid dissemination of big data that gradually leads to the formation of a new phase of the evolutionary development of civilization - a datafied society. It is shown that the main factor in social transformations is datafication, which involves the transition to a quantitative form (into "data") of all phenomena and aspects of the world around us, even those that were previously understood as purely "qualitative", not quantifiable: human actions, relationships, desires, moods, etc. In this context, the interpretation of "data" is changing, they cease to be what is given, what exists independently of anything. Today, data is "produced", "extracted" from social life. Moreover, their production is determined by two factors: 1) the external infrastructure with which they are collected, processed and stored; 2) the specifics of generating their value, including primarily monetization, and in addition, means of state control, cultural production, and civic opportunities. Today, more and more people are talking about the development of a new area of intelligent data analysis, called "life mining", which means extracting patterns from combined digital footprints left by people on the Internet and predicting real results based on them: future actions and emotional states; restoration of missing information, for example, personal information that a person would not want to make public. The existence of "life mining" tools and their wider application leads to the massive appropriation of social life by those who possess big data, to the formation of the phenomenon of data dictatorship. In this regard, there is an urgent need to involve sociologists in discussions concerning the social consequences of big data, as well as in predicting the possible ways for society to develop, since without this, resistance to those who want to establish a data dictatorship and create a society of unprecedented supervision and control is impossible.

Keywords: big data, datafication, life mining, data dictatorship

Сьогодні активно дискутуються питання, пов'язані з великими даними, а також тими революційними змінами в науці та суспільстві, які відбуваються внаслідок їхнього стрімкого поширення [5; 17]. Використання великих даних не тільки відкриває нові можливості (пізнання, навчання,

спілкування, вирішення побутових проблем), а й зумовлює появу нових проблем. Так, Віктор Майер-Шенбергер та Кеннет Кук'єр відзначають: «Великі дані мають велике практичне значення як технологія, яка слугує вирішенню актуальних повсякденних проблем, але водночас породжує ще більше нових» [5]. Ці проблеми можна умовно розділити на два напрямки: 1) методологічні, зумовлені появою нових підходів до отримання наукового знання¹, що перебудовує звичний порядок проведення наукових досліджень, зокрема соціологічних; 2) соціальні, які виникають у зв'язку з тим, що дані про соціальне життя монетизуються та перетворюються на ресурс, за який зараз йде жорстока боротьба. Останнім часом навіть запропоновано ввести новий показник розвитку економіки країн – валовий продукт даних, який ще називають «новий ВВП» (англ. new GDP – Gross Data Product) [10].

Мета даної статті – дослідити соціальні наслідки великих даних, які у сукупності поступово призводять до формування нової фази еволюційного розвитку цивілізації – суспільства, заснованого на даних (Datafied Society).

Великі дані (Big Data) – техно-соціальний феномен, розуміння якого зазнало певних трансформацій: від визнання надзвичайності їхніх об'ємів, які не дозволяють здійснювати обробку звичними методами та інструментами, до фокусування уваги на соціогуманітарних аспектах, на «соціальному боці». «Наразі великі дані розуміються як сукупність цифрових слідів, які залишають люди, коли використовують інформаційні технології: здійснюють інтернет-серфінг, завантажують мобільні додатки чи музику, спілкуються з друзями в соціальних мережах, користуються GPS, купують товари в інтернет-магазинах тощо. Великі дані генеруються інтернетом, проте вони містять інформацію не стільки про інтернет, скільки про суспільство та суспільні процеси, які відображаються в інтернеті. Іншими словами, великі дані – даніфікована інформація про все і про всіх» [3].

Розуміння великих даних нерозривно пов'язане з осягненням сутності *даніфікації*, яку інтерпретують як процес перетворення в кількісну форму (в «дані») всіх явищ та аспектів оточуючого світу, навіть таких, що раніше мислилися винятково «якісними», кількісно не оцінюваними. Термін «даніфікація» («datafication») був введений у науковий обіг В. Майер-Шенбергером та К. Кук'єром у 2013 році в контексті висвітлення новітніх тенденцій суспільних трансформацій, зумовлених поширенням великих даних. Цим терміном вони позначили «...процес подання явищ в кількісній формі, яка дозволяє їх аналізувати» [5].

Даніфікація проковує поглянути на дані під незвичним кутом зору. Відомо, що слово «дані» є множиною від лат. datum – те, що дано, існує незалежно від чого б то не було. Проте останнім часом тлумачення даних змінюється. Сьогодні дані «виробляються», «видобуваються» з соціального життя [11; 12; 18; 24; 25; 30; 31]. При цьому виробництво даних зумовлюється двома важливими факторами: 1) зовнішньою інфраструктурою, за допомогою якої вони збираються, обробляються та зберігаються; 2) специфікою генерування їхньої вартості (цінності), що включає перш за все монетизацію, а крім того, засоби державного контролю, культурне виробництво, громадянські можливості тощо.

Інфраструктура виробництва даних належить і контролюється переважно корпораціями та державами, які можуть вирішувати, як і які дані будуть накопичуватися та слугуватимуть основою для подальшого аналізу, результати якого, у свою чергу, згодом стануть основою та обґрунтуванням управлінських рішень. Алгоритмічне регулювання (інші назви – алгоритмічне управління, алгоритмічна влада; англ. algorithmic regulation, algorithmic governance) – новітня форма управління, в якому використання комп'ютерних алгоритмів застосовуються до нормативно-правових актів та правоохоронних органів [29].

Сьогодні IT-компанії та урядові установи активно здійснюють видобуток (майнінг) швидко зростаючих даних, зібраних через соціальні медіа та комунікаційні платформи, такі як Facebook, LinkedIn, Twitter, Skype, YouTube та безкоштовні сервіси електронної пошти, з метою відстеження інформації про поведінку людини: «Зараз можна збирати таку інформацію, яку раніше не могли відстежити, будь то стосунки, виявлені телефонними дзвінками або настройми, розкритими через твіти» [5]. Дані, зібрані інтернетом, тобто наші цифрові сліди, перетворилися на засіб доступу до приватної та навіть інтимної інформації: до наших відносин, переживань і настроїв.

Так, Facebook даніфікує та аналізує людські відносини, які представляються у вигляді соціального графа користувачів, який можна не лише візуалізувати, а й обчислити з використанням математичного апарату теорії графів. Зокрема, інструмент «Graph Search Facebook» (який ще називають «розумний пошук у Facebook») дає можливість буквально «проникнути в голови» користувачів цієї мережі, дізнатися про їхні інтереси та переваги, де вони живуть і чим заробляють на життя, а також багато іншого. І хоча офіційно розвиток Graph Search Facebook був зупинений у грудні 2014 року, проте всі його функції працюють і сьогодні, а головне – Facebook володіє найціннішими даними, застосування яких спроможне впливати на різноманітні соціальні процеси. Найвідомішим прикладом цього є скандал в 2017 році,

¹ Мається на увазі обчислювальна та цифрова епістемології (докладніше див. [17]).

спричинений витоком даних з Facebook та їхнім застосуванням британською компанією Cambridge Analytica з метою впливу на думку виборців шляхом точно розрахованої персоналізованої реклами. До цього скандалу більшість критичних зауважень на адресу компанії Facebook були спрямовані на те, які дані вона здатна отримати, проте сьогодні стало зрозумілим, що слід враховувати і те, що вона з ними робить і які наслідки це викликає.

Twitter спеціалізується на даніфікації настроїв, є ініціатором розвитку методів аналізу тональності текстів – методів сентимент-аналізу (англ. Sentiment analysis), які часто називають методами видобутку думок та уподобань (англ. Opinion mining). Всі ці методи є різновидом автоматизованого контент-аналізу, що використовує комп'ютерну лінгвістику з метою виявлення в текстах емоційно забарвленої лексики, яка дає можливість оцінити емоції та думки авторів по відношенню до об'єктів, про які йдеться в цих текстах. Застосування таких методів широко поширене – від бізнес-послуг до політичних кампаній. Twitter оперує даними понад 100 мільйонів людей, які щодня відправляють 250 мільйонів коротких твітів – коротких повідомлень відносно того, що вони робили, що вони роблять зараз, що збираються робити найближчим часом. Ці дані Twitter використовує не менш цікаво, ніж Facebook. Зокрема, прогнозує поведінку людей у найближчій перспективі, при цьому інтерес представляє не поточна чи минула діяльність людей, а їхні плани на майбутнє, які «видобуваються» у вигляді низки найбільш ймовірних видів діяльності [27]. Такі прогнозні дослідження (predictive analytics) можуть мати неоднозначні застосування. З одного боку, вони можуть сприяти запобіганню правопорушень та кримінальних злочинів, з іншого боку, вони здатні занурити нас у реальність, сконструйовану фантазією Стівена Спілберга у кінофільмі «Особлива думка» (2002 р.), де показано, що можна створити такий соціальний порядок, коли покарання настає до здійснення злочину (лише на основі побудованого прогнозу).

Отже, прогнозні дані можуть бути використані для покращення суспільства, але ними також можна зловживати. В цьому контексті дуже актуальним є попередження В. Майер-Шенбергера: «Найбільшим і найскладнішим завданням суспільства є захист вільної волі, самої основи суспільної свободи від тих, хто неправильно застосує Big Data» [22].

Прогнозна аналітика, заснована на великих даних, має величезні можливості, які до повсюдної даніфікації здавалися просто фантастичними. Проте сьогодні вони стали реальністю. «Ми спостерігаємо появу нового типу видобутку (mining) даних, який, можливо, найкраще характеризується терміном «майнінг життя» («life mining»), під яким розуміють отримання корисних знань із комбінованих цифрових слідів, залишених людьми, які значну частину свого життя проводять в інтернеті» [27, р. 2].

«Майнінг життя» («life mining») здійснюється на основі даніфікованої інформації, його принципи закладено в ідеологічні припущення, вкорінені в пануючих нині соціальних нормах взаємодії, що здійснюється на основі сучасних інформаційних технологій. Користувачі надають особисту інформацію компаніям та отримують натомість послуги. Особисті дані в обмін на послуги зв'язку – певна форма бартеру. Проте пересічні користувачі не усвідомлюють повною мірою наслідки – підвищення ефективності соціального контролю та поширення маніпулятивного маркетингу. При цьому прийняття рішень, що ґрунтуються на великих даних (algorithmic regulation, algorithmic governance), часто незрозумілі звинувачення. Вимальовується ймовірність поширення нового виду дискримінації – дискримінації на основі передбачення проступку чи злочину, яких в дійсності не було [28]. Таким чином, можна відзначити дискримінаційний потенціал великих даних, які дозволяють нам створювати превентивні узагальнення людської поведінки в раніше неможливих масштабах.

Сьогодні наукове співтовариство все більше усвідомлює необхідність відповідального використання алгоритмів, керованих великими даними, важливість урахування законів та етичних норм, а головне – встановлення регуляторних рамок, які запобігатимуть ймовірним зловживанням «алгоритмічною владою». Прикладами таких регуляторних рамок є Загальний регламент Європейського Союзу про захист даних (GDPR), Нью-Йоркський закон про автоматизовані системи рішень (ADS) та принцип чистої нейтральності, який спрямований на захист прав осіб, що потерпають від втручання у власні «думки та поведінку» внаслідок «майнінгу життя», що здійснюється на основі безперервного збору та аналізу особистих даних [32]. «Ці регуляторні рамки є визначними прикладами світової тенденції: уряди починають визнавати необхідність регулювання алгоритмічної технології, керованої даними» [8].

Надання послуг у державному секторі, нагляд та управління поведінкою громадян є ключовим напрямком алгоритмічного управління. Політологи та правознавці досліджують автоматизовані процедури надання державних послуг та прийняття адміністративних рішень, які, за думкою їхніх розробників, повинні підвищувати ефективність прийняття рішень, спрощувати та поліпшувати роботу державних служб. Однак ці очікування часто не виправдовуються. Дослідження показали, що розгортання алгоритмічних систем у державному секторі спричинило багато непередбачуваних наслідків [15]. Крім того, застосування алгоритмічних інструментів в уряді часто покладається на нові форми спостереження за населенням, що здійснюється державними та корпоративними суб'єктами. Підставою для багатьох проєктів надання цифрових послуг та вибору політики на основі алгоритмів є системи оцінювання та

прогнозування поведінки, уподобань та думок громадян. Вони використовуються для розподілу соціальних пілґ, для боротьби з ухиленням від сплати податків та шахрайствами, для інформування правоохоронних органів та запобігання тероризму, прикордонного контролю та управління міграцією. Проте дослідження демонструють, що практики оцінювання на основі алгоритмів перелаштовують владні відносини, причому частіше на шкоду бідним та тим, хто має низький рейтинг (*underscored*) [16].

Останнім часом майнінг життя (*life mining*) все частіше розглядається як нова парадигма розуміння соціальності та соціальної поведінки [25]. Це зумовлено тим, що сучасні люди все більше занурюються в цифрове середовище та все сильніше відчувають залежність від цифрових пристроїв. Вони практично невіддільні від своїх смартфонів, активно спілкуються з веб-сайтами соціальних мереж та додатками для обміну повідомленнями, здійснюють платежі за допомогою онлайн-платформ та кредитних карток. Все це означає, «... що поведінку людей, зв'язок, географічне положення та навіть фізіологічні стани можна легко записати, створюючи великі зразки цифрових слідів» [18]. Дослідження М. Косінського та інших [19] показує, як приватні риси та ознаки можна «витягнути» з цифрових слідів. Наприклад, у цьому дослідженні Facebook Likes використовувались для автоматизованого прогнозування цілої низки особистих ознак, зокрема: сексуальної орієнтації, етнічної приналежності, релігійних та політичних поглядів, інтелекту, почуття щастя, вживання наркотичних речовин, батьківської розлуки, віку тощо.

Пересічні користувачі інтернету вважають, що вони можуть приховати певні відомості про своє життя, такі як їхня сексуальна орієнтація чи вік, якщо вони це не розголошували. Але ця інформація може бути передбачена в статистичному сенсі з інших аспектів їхнього життя, які вони розкрили. Наприклад, велика роздрібна мережа США використовувала записи покупців, щоб передбачити вагітність своїх клієнтів-жінок та надсилати їм чіткі та цілеспрямовані пропозиції. У деяких контекстах несподіваний приплив ваучерів на внутрішньоутробні вітаміни та одяг для материнства може бути бажаним, але це також може призвести до трагічного результату, наприклад шляхом виявлення (або неправильного припущення) щодо вагітності незаміжної жінки в культурі, де це вважається неприпустимим [19]. Як показано на цьому прикладі, прогнозування особистої інформації для покращення маркетингових заходів може мати великі негативні наслідки.

А починалося все дуже невинно, з інтелектуалізації інформаційних технологій, тобто із впровадження елементів штучного інтелекту, зокрема певних методів інтелектуального аналізу даних, в наші «нові медіа» [4], з розвитку так званого інтелектуального інтернету (*intelligent internet*), специфіка якого визначається інтелектуалізацією вже існуючих сервісів, а також широким застосуванням інтелектуальних агентів та інтелектуального аналізу даних для більшого комфорту та задоволення потреб користувачів [20]. Проте англійське слово «*intelligent*» має два значення: інтелект та розвідка. Тобто «інтелектуальний інтернет» (*intelligent internet*), «інтелектуальні медіа» (*media intelligence*) є засобами розвідки, вивідування у пересічних користувачів даних про них самих, їхнє оточення та соціальні взаємодії, що є основою для застосування методів прогнозної аналітики з метою «майнінгу життя».

У середовищі розробників штучного інтелекту (ШІ) все частіше лунають попередження стосовно того, що не треба поспішати з його повсюдним впровадженням, бо існує безліч не повністю досягнутих наслідків, які можуть перекреслити всі ймовірні «блага» та стати загрозою існування людської цивілізації [8; 30]. Зокрема, деякі інтелектуальні системи можуть викликати етичні та юридичні питання, пов'язані з потенційно упередженим прийняттям рішень. Якщо дані перекошені та / або конструкція системи містить упередженість, рішення, рекомендовані такими системами, можуть бути дискримінаційними щодо певних категорій або груп. «Коли ШІ самостійно вчиться, як ми можемо це заблокувати? Фіксовані правила етики занадто жорсткі і легко виходять з ладу. Але якщо ми просто дозволимо машинам вивчати етику, спостерігаючи і наслідуючи нас, вони навчаться робити багато неетичних речей. Тож, можливо, ШІ змусить нас протистояти тому, що ми насправді маємо на увазі під етикою, перш ніж ми зможемо вирішити, яким чином ми бачимо етичність інтелектуальних систем» [30, р.44-45].

Загрози «майнінгу життя». Дослідники, які є прихильниками широкого впровадження даніфікації та застосування методів «майнінгу життя» з метою досягнення «соціального блага», виходять з припущення що цифрові сліди отримуються нейтральними посередниками – соціальними медіа та інтернет-платформами. Проте всі ці «посередники» в дійсності не є нейтральними. Платформи соціальних медіа вимірюють та одночасно монетизують поведінку людей в інтернеті. Алгоритми, що використовують Google, Facebook, Twitter та ін., по суті своїй селективні і маніпулятивні. Як користувачі, так і власники мають можливість варіювати налаштуваннями, обираючи власні «правила гри». В маркетингу прогнозування потреб майбутніх клієнтів схоже на маніпулювання бажанням: виявлення конкретних закономірностей у споживчих звичках зазвичай ведеться з метою штучного створення попиту - маркетингової стратегії, яка успішно монетизується за допомогою алгоритмів краудмаркетингу, який полягає у створенні необхідних відгуків (рекомендацій) нібито незалежних споживачів. При цьому інтернет-пошук та зміст соціальних медіа підлягає персоналізації та налаштуванню, що дозволяє

приспосовувати повідомлення до конкретних аудиторій або окремих людей з метою спровокувати певну поведінку – покупку товару чи голосування за певного кандидата. Отже, популяризація ідеї, що цифрові сліди людської поведінки є повністю об'єктивними даними, суперечить відомим практикам фільтрації даних та алгоритмічному маніпулюванню з комерційних чи інших причин.

Таким чином, існування алгоритмів «майнінгу життя» та даних, з яких ці алгоритми видобувають інформацію про нас, провокує масштабні трансформації: соціальні, економічні та правові. *Відбувається масове привласнення соціального життя шляхом вилучення закономірностей з великих даних.* Це дозволило Ніку Коулдрі та Улісесу Мехіасу говорити про нову форму колоніалізму – *колоніалізм даних* (data colonialism) [12]. Вони стверджують, що процеси, в яких задіяні великі дані, нерозривно пов'язані з розвитком капіталізму, що сьогоднішня кількісна оцінка соціального, відома як даніфікація, є першим кроком привласнення такого ресурсу, як життя людини. Хто отримує прибуток? Це, безумовно, великі компанії, які займаються передачею даних. І не тільки вони. Зараз виникає цілий «сектор соціальної кількісної оцінки» (social quantification sector) [11], до якого входять не тільки інтернет-компанії та виробники апаратних засобів, а й брокери даних, що займаються їхнім аналізом та продають третім особам.

Н. Коулдрі та У. Мехіас вважають, що дані колонізують людське життя. Ми платимо своїми грошима телекомунікаційним провайдерам за те, щоб постійно бути «на зв'язку». Але, крім того, ми віддаємо (часто не розуміючи цього) свої персональні дані та особисту інформацію, інформацію про себе та своє особисте життя компаніям, які обробляють її з великою вигодою для себе. Таким чином, наше соціальне життя стає прямим внеском у капіталістичне виробництво, а дані (зібрані та оброблені) є засобом для цього перетворення. Незважаючи на те, що змінилися режими, інтенсивність, масштаби та контексти відчуження, основна мета сучасного колоніалізму – колоніалізму даних – залишається незмінною, а саме: придбати «територію» та ресурси, які здатні принести прибуток.

Сьогодні організація капіталу та конфігурація влади різко змінюються через нову форму суспільних відносин. Колоніалізм даних виправдовує те, що він робить як прогрес наукових знань, персоналізований маркетинг або раціональне управління, подібно до того, як історичний колоніалізм претендував на цивілізаційну місію.

Колоніалізм даних прокладає шлях до нового етапу капіталізму, контури якого ми лише частково бачимо: капіталізація життя без обмежень. Не буде жодної частини людського життя, жодного шару досвіду, з яких не можна буде отримати вигоду (прибуток). «Цей процес капіталізації стане основою для дуже нерівного нового соціального устрою, нового соціального порядку, глибоко несумісного з людською свободою та самостійністю» [12].

Але опір все-таки можливий. І перший крок полягає в тому, щоб назвати своїми іменами те, що відбувається.

А відбувається формування феномену, який зараз називають по-різному: *диктатура даних* (data dictatorship) [5; 23], *цифрова диктатура* (digital dictatorship) [6; 7], *колоніалізм даних* (data colonialism) [11; 12], *наглядний капіталізм* (surveillance capitalism) [31; 32], *датаїзм* (dataism) [7; 9; 25].

Нові технології спокушають деякі уряди створити безпрецедентні режими стеження. Вони прагнуть спостерігати за всіма і контролюватимуть усіх увесь час. У результаті може бути створена система, яка розуміє нас (людей) краще, ніж ми розуміємо самі себе. Ця система зможе передбачати не тільки наші уподобання та дії, а навіть відчуття, що призведе до повного контролю. «Ми говоримо про алгоритми машинного навчання, які можуть зламати розум людей. Вони випускають повідомлення, бачать реакції людей, вдосконалюють повідомлення, а потім переробляють його ще раз, поки алгоритм не зможе досягти будь-якої місії, яку він має» [23].

Проте остаточний курс поки не визначений. Дискусія тільки починається (див, напр., [1; 13; 21; 24]), і до неї долучаються фахівці у сфері штучного інтелекту та великих даних, які мають кардинально протилежні точки зору: від застережливого ставлення до своїх творінь [30] до повного їхнього виправдування [4] на кшталт такого: «У сьогоднішньому світі, де розповсюджуються різномасштабні конфлікти та війни нового типу, питання вивчення поведінки, що призводить до насильства та тероризму, є критично важливим. І забалакати це питання істериками про «тотальний цифровий контроль» і застарілою демагогією про «безпеку персональних даних» сьогодні є просто небезпечним – і для суспільства і для держави» [4].

Зараз ми спостерігаємо виникнення дедалі більше складних режимів цифрового спостереження у всьому світі. Мова йде не тільки про авторитарні режими, а й про демократичні уряди. «Тепер важлива не та хмара, на якій сидить Бог. Важливі тільки хмари IBM і Microsoft, де зберігаються дані. Це нова русійна сила еволюції. Тому володіти даними так важливо. Якщо це не регулювати, невелика кількість людей, які володіють більшістю даних, буде контролювати майбутнє людського суспільства та навіть може спровокувати виникнення нових форм життя» [7].

В якості висновку зазначимо, що ми вважаємо нагальною потребою залучення соціологів до дискусій відносно соціальних наслідків великих даних, а також до прогнозування потенційних шляхів розвитку нашого суспільства, оскільки без цього неможливий опір тим, хто прагне встановити диктатуру даних та заволодіти світом; ми дійсно можемо опинитися в суспільстві безпрецедентного нагляду та контролю.

Література:

1. Денисюк С. Г., Косюк Б. О. Технологія Big Data: переваги та ризики. *Матеріали XLVIII науково-технічної конференції підрозділів ВНТУ, Вінниця, 13-15 березня 2019 р.* URL: <https://conferences.vntu.edu.ua/index.php/all-hum/all-hum-2019/paper/view/6730>.
2. Кислова О. М., Бердник К. О. Нові медіа як комунікативні технології XXI століття: наслідки мережевізації та інтелектуалізації комунікацій. *Соціальні технології: заради чого? Яким чином? З яким результатом?* Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечнікова, 2015. С. 277-288.
3. Кислова О. М. Великі дані в контексті дослідження проблем сучасного суспільства. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. Випуск 42, 2019. С. 59-68. URL: <https://periodicals.karazin.ua/ssms/article/view/14869>.
4. Костюченко Ю. Не обмежувати, а змінюватись: виклики еволюції у світі загальнодоступних Big Data. *InformNapalm*. 2018. URL: <https://informnapalm.org/ua/vyklyky-evolyutsiyi-u-sviti-zagalnodostupnyh-big-data/>.
5. Майер-Шенбергер В., Кукьєр К. Большие данные. Революция, которая изменит то, как мы живем, работаем и мыслим / пер. с англ. Инны Гайдюк. М.: Манн, Иванов и Фербер, 2014. URL: <https://rutlib5.com/book/7832/p/6>.
6. Некрасов В., Корнієнко Я. Як запобігти появі класу «непотрібних людей» і цифровій диктатурі. *Економічна правда*. 16 вересня 2019. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2019/09/16/651670/>.
7. Харари Ю. Н. Homo Deus. Краткая история будущего / переклад з англ. А. Андреев. М.: Синбад, 2018. URL: <https://reader.bookmate.com/vKF6v9bb>.
8. Abiteboul S., Stoyanovich J. Transparency, Fairness, Data Protection, Neutrality: Data Management Challenges in the Face of New Regulation. *Journal of Data and Information Quality (JDIQ)*. Vol. 11(3), 2019. P 15. URL: <https://hal.inria.fr/hal-02066516/file/1903.03683.pdf>.
9. Brooks D. The philosophy of data. *New York Times*. 02.05.2013. URL: <http://www.nytimes.com/2013/02/05/opinion/brooks-the-philosophy-of-data.html>.
10. Chakravorti B., Bhalla A., Chaturvedi R. S. Which Countries Are Leading the Data Economy? *Harvard Business Review*. 2019. URL: <https://hbr.org/2019/01/which-countries-are-leading-the-data-economy>
11. Couldry, N., Mejias, U. A. Datafication. *Internet Policy Review*. Vol. 8 (4), 2019. URL: <https://policyreview.info/concepts/datafication>
12. Couldry N., Mejias U. A. Making data colonialism liveable: how might data's social order be regulated? *Internet Policy Review*. Vol. 8 (2), 2019. URL: <https://policyreview.info/articles/analysis/making-data-colonialism-liveable-how-might-datas-social-order-be-regulated>.
13. Cuquet M., Vega-Gorgojo G., Lammerant H., Finn R. *Societal impacts of big data: challenges and opportunities in Europe*. 2017. URL: <https://arxiv.org/ftp/arxiv/papers/1704/1704.03361.pdf>.
14. Dencik L. Understanding the Datafied Society by Decentring Data. *iCS Symposium*. 2018. URL: <https://snurb.info/node/2424>.
15. Hintz A., Dencik L., Wahl-Jorgensen K. (). *Digital citizenship in a datafied society*. Medford: Polity Press, 2018.
16. Katzenbach C., Ulbricht L. Algorithmic governance. *Internet Policy Review*. Vol. 8 (4), 2019. URL: <https://policyreview.info/concepts/algorithmic-governance>
17. Kitchin R. *The Data Revolution: Big Data, Open Data, Data Infrastructures & Their Consequences*. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications, 2014.
18. Kosinski M., Stillwell D., Graepel T. Private traits and attributes are predictable from digital records of human behavior. *PNAS*. 2013. URL: <http://www.pnas.org/content/early/2013/03/06/1218772110.full.pdf>.
19. Kosinski M., Wang Y., Lakkaraju H., Leskovec J. Mining big data to extract patterns and predict real-life outcomes. *Psychological methods*. Vol. 21(4), 2016. P. 493–506. URL: <https://psycnet.apa.org/fulltext/2016-57141-003.html>.
20. Kyslova, O. N., Berdnyk, E. A. New media as a formation factor for digital sociology: the consequences of the networking in the society and the intellectualization of the communications. *Study of Changing Societies: Study of Changing Societies: Comparative and Interdisciplinary Focus*. Vol. 3 (7), 2013. P. 67-106. URL: <https://www.degruyter.com/downloadpdf/j/scs.2013.2013.issue-3/scs-2014-0154/scs-2014-0154.pdf>.
21. Lyon D. Surveillance, Snowden, and big data: Capacities, consequences, critique. *Big Data & Society*. Vol. 1(2), 2014. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/2053951714541861>.
22. Mayer-Schönberger V. Big data's bright and dark sides. *Skoll World Forum*. 2013. URL: <http://archive.skoll.org/2013/03/19/big-datas-bright-and-dark-sides/?series=how-can-big-data-have-a-social-impact>.
23. Moya B. *Today politics is about the struggle of controlling the flows of data, and that might give birth to Data Dictatorships*. 2019. URL: <https://medium.com/privateid/modern-dictatorships-and-the-fall-of-liberal-democracy-a-global-system-ruled-by-data-oligarchs-fc0988739588>.
24. Schäfer M. T., Van Es K. F. The datafied society: Studying culture through data. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2017.
25. van Dijck J. Datafication, Dataism and Dataveillance: Big Data Between Scientific Paradigm and Ideology. *Surveillance & Society*, Vol. 12 (2), 2014. P. 197–208. URL: https://www.researchgate.net/publication/283985880_Datafication_Dataism_and_Dataveillance_Big_Data_Between_Scientific_Paradigm_and_Ideology

26. van Dijck J. (2017). In data we trust? The implications of datafication for social monitoring. *MATRIZES*. Vol. 11 (1). P. 39-59. URL: https://www.researchgate.net/publication/317255516_In_data_we_trust_The_implications_of_datafication_for_social_monitoring.
27. Weerkamp W., De Rijke M. Activity prediction: A twitter-based exploration. In *SIGIR workshop on time-aware information access*. 2012. URL: https://pure.uva.nl/ws/files/2475778/163223_tai2012_activities.pdf.
28. Wigan M. R., Clarke R. Big data's big unintended consequences. *Computer*. Vol. 46(6), 2013. P. 46-53 URL: <http://www.rogerclarke.com/DV/BigData-1303.html>.
29. Yeung K. Algorithmic regulation: A critical interrogation. *Regulation & Governance*. Vol. 12 (4), 2018. P. 505-523. URL: https://www.researchgate.net/profile/Karen_Yeung/publication/318820255_Algorithmic_regulation_A_critical_interrogation/inks/5a7d99cd0f7e9b9da8d8e1e2/Algorithmic-regulation-A-critical-interrogation.pdf.
30. Zicari R. V. Big Data and Artificial Intelligence: Ethical and Societal Implications. *Whither Artificial Intelligence? Debating the Policy Challenges of the Upcoming Transformation*. Science Policy Paper No. 3. Frankfurt am Main: Mercator Science-Policy Fellowship-Programme. 2018. P. 45-51.
31. Zuboff, S. Big other: surveillance capitalism and the prospects of an information civilization. *Journal of Information Technology*, Vol. 30(1), 2015. P. 75-89. URL: <https://cryptome.org/2015/07/big-other.pdf>.
32. Zuboff, S. The age of surveillance capitalism: The fight for a human future at the new frontier of power. Profile Books, 2019. URL: https://books.google.com.ua/books?hl=uk&lr=&id=W7ZEDgAAQBAJ&oi=fnd&pg=PT14&dq=Shoshana+Zuboff&ots=dor5EXRAu_&sig=_CJOLFKZMwZCFAYyz7bXS1CeCwc&redir_esc=y#v=onepage&q=Shoshana%20Zuboff&f=false.

Социальные последствия big data: данификация социальной жизни

Статья посвящена анализу социальных последствий стремительного распространения больших данных, которые в совокупности постепенно приводят к формированию новой фазы эволюционного развития цивилизации – общества, основанного на данных (datafied society). Показано, что главным фактором социальных трансформаций является данификация (datafication), которая предполагает перевод в количественную форму (в «данные») всех явлений и аспектов окружающего мира, даже таких, которые ранее мыслились исключительно «качественными», количественно не оцениваемыми: человеческих действий, отношений, желаний, настроений и т.п.. В этом контексте меняется интерпретация «данных», они перестают быть тем, что дано, что существует независимо от чего бы то ни было. Сегодня данные «производятся», «добываются» из социальной жизни. При этом их производство обусловлено двумя факторами: 1) внешней инфраструктурой, с помощью которой они собираются, обрабатываются и хранятся; 2) спецификой генерирования их стоимости (ценности), включающий прежде всего монетизацию, а кроме того, средства государственного контроля, культурное производство, гражданские возможности. В современных условиях все чаще говорят о развитии нового направления интеллектуального анализа данных, получившего название «майнинг жизни» («life mining»), под которым понимают извлечение шаблонов из комбинированных цифровых следов, оставленных людьми в интернете, и прогнозирование на их основе реальных результатов: будущих действий и эмоциональных состояний; восстановление недостающей информации, например личной информации, которую человек не хотел бы сделать достоянием общественности. Наличие инструментов «майнинга жизни» и все более широкое их применение приводит к массовому присвоению социальной жизни теми, кто обладает большими данными, к формированию феномена диктатуры данных. В связи с этим возникает насущная необходимость привлечения социологов к дискуссиям относительно социальных последствий больших данных, а также к прогнозированию возможных путей развития общества, поскольку без этого невозможно сопротивление тем, кто хочет установить диктатуру данных и создать общество беспрецедентного надзора и контроля.

Ключевые слова: большие данные, данификация, майнинг жизни, диктатура данных.

References

1. Denisyuk, S. G., & Kosyuk, B. A. (2019) 'Big Data technology: advantages and risks'. *Proceedings of the XLVIII Scientific and Technical Conference of the Universities of VNTU*, Vinnytsia, March 13-15, 2019 [online]. Available at: <https://conferences.vntu.edu.ua/index.php/all-hum/all-hum-2019/paper/view/6730> [in Ukrainian].
2. Kyslova, O. M., & Berdnik, K. A. (2015) 'New Media as Communication Technologies of the 21st Century: Implications of Networking and Intellectualization of Communications'. *Social technologies: why? How? What is the result?* [online]. Available at: <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/11351> [in Ukrainian].
3. Kyslova O. 'Big Data in the Context of Studying Problems of Modern Society'. *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series "Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods"*. Vol. 42. P. 59-68 [online]. Available at: <https://periodicals.karazin.ua/ssms/article/view/14869> [in Ukrainian].
4. Kostyuchenko, Y. (2018) 'Not to limit, but to change: the challenges of evolution in the Big Data public world'. *InformNapalm [online]*. Available at: <https://informnapalm.org/ua/vyklyky-evolyutsiyi-u-sviti-zagalnodostupnyh-big-data/> [in Ukrainian].
5. Mayer-Schönberger V., & Cukier K. (2014) *Big data: A revolution that will transform how we live, work, and think*. Trans. from English Inna Gaydyuk. Moscow: Mann, Ivanov and Ferber [online]. Available at: <https://rutlib5.com/book/7832/p/6> [in Russian].
6. Nekrasov, V., Komienko, Y. (September 16, 2019) 'How to prevent the emergence of a "needless people" class and digital dictatorship' *Economic truth* [online]. Available at: <https://www.epravda.com.ua/publications/2019/09/16/651670/> [in Ukrainian].

7. Harari, Y. N. (2018). *Homo Deus: A brief history of tomorrow*. Trans. from English A. Andreev [online]. Available at: <https://reader.bookmate.com/vKF6v9bb> [in Russian].
8. Abiteboul, S., & Stoyanovich, J. (2019) 'Transparency, Fairness, Data Protection, Neutrality: Data Management Challenges in the Face of New Regulation'. *Journal of Data and Information Quality (JDIQ)*. Vol. 11(3) [online]. Available at: <https://hal.inria.fr/hal-02066516/file/1903.03683.pdf>.
9. Brooks, D. (2013) 'The philosophy of data. *New York Times*' [online]. Available at: <http://www.nytimes.com/2013/02/05/opinion/brooks-the-philosophy-of-data.html>.
10. Chakravorti, B., Bhalla, A., & Chaturvedi, R. S. (2019) 'Which Countries Are Leading the Data Economy?' *Harvard Business Review* [online]. Available at: <https://hbr.org/2019/01/which-countries-are-leading-the-data-economy>
11. Couldry, N., & Mejias, U. A. (2019) 'Datafication'. *Internet Policy Review*. Vol. 8 (4) [online]. Available at: <https://policyreview.info/concepts/datafication>
12. Couldry, N., & Mejias, U. A. (2019) 'Making data colonialism liveable: how might data's social order be regulated?' *Internet Policy Review*. Vol. 8 (2) [online]. Available at: <https://policyreview.info/articles/analysis/making-data-colonialism-liveable-how-might-datas-social-order-be-regulated>.
13. Cuquet, M., Vega-Gorgojo, G., Lammerant, H., & Finn, R. (2017) *Societal impacts of big data: challenges and opportunities in Europe* [online]. Available at: <https://arxiv.org/ftp/arxiv/papers/1704/1704.03361.pdf>.
14. Dencik, L. (2018). 'Understanding the Datafied Society by Decentering Data'. *iCS Symposium* [online]. Available at: <https://snurb.info/node/2424>.
15. Hintz, A., Dencik, L., & Wahl-Jorgensen, K. (2018). *Digital citizenship in a datafied society*. Medford: Polity Press.
16. Katzenbach, C., & Ulbricht, L. (2019) 'Algorithmic governance'. *Internet Policy Review*. Vol. 8 (4) [online]. Available at: <https://policyreview.info/concepts/algorithmic-governance>
17. Kitchin, R. (2014) *The Data Revolution: Big Data, Open Data, Data Infrastructures & Their Consequences*. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.
18. Kosinski, M., Stillwell, D., & Graepel, T. (2013) 'Private traits and attributes are predictable from digital records of human behavior'. *PNAS* [online]. Available at: <http://www.pnas.org/content/early/2013/03/06/1218772110.full.pdf>.
19. Kosinski, M., Wang, Y., Lakkaraju, H., & Leskovec, J. (2016). 'Mining big data to extract patterns and predict real-life outcomes'. *Psychological methods*. Vol. 21(4). P. 493–506 [online]. Available at: <https://psycnet.apa.org/fulltext/2016-57141-003.html>.
20. Kyslova, O., & Berdnyk, E. (2013) 'New media as a formation factor for digital sociology: the consequences of the networking in the society and the intellectualization of the communications'. *Study of Changing Societies: Study of Changing Societies: Comparative and Interdisciplinary Focus*. Vol. 3 (7). P. 67-106 [online]. Available at: <https://www.degruyter.com/downloadpdf/j/scs.2013.2013.issue-3/scs-2014-0154/scs-2014-0154.pdf>.
21. Lyon, D. (2014) 'Surveillance, Snowden, and big data: Capacities, consequences, critique'. *Big Data & Society*. Vol. 1(2) [online]. Available at: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/2053951714541861>.
22. Mayer-Schönberger, V. (2013) 'Big data's bright and dark sides' *Skoll World Forum* [online]. Available at: <http://archive.skoll.org/2013/03/19/big-datas-bright-and-dark-sides/?series=how-can-big-data-have-a-social-impact>
23. Moya, B. (2019) *Today politics is about the struggle of controlling the flows of data, and that might give birth to Data Dictatorships* [online]. Available at: <https://medium.com/privateid/modern-dictatorships-and-the-fall-of-liberal-democracy-a-global-system-ruled-by-data-oligarchs-fc0988739588>.
24. Schäfer, M. T., Van Es, K. F. (2017). *The datafied society: Studying culture through data*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
25. van Dijck, J. (2014). 'Datafication, Dataism and Dataveillance: Big Data Between Scientific Paradigm and Ideology'. *Surveillance & Society*, Vol. 12 (2). P. 197–208 [online]. Available at: https://www.researchgate.net/publication/283985880_Datafication_Dataism_and_Dataveillance_Big_Data_Between_Scientific_Paradigm_and_Ideology
26. van Dijck, J. (2017). 'In data we trust? The implications of datafication for social monitoring'. *MATRIZES*. Vol. 11(1). P. 39-59 [online]. Available at: https://www.researchgate.net/publication/317255516_In_data_we_trust_The_implications_of_datafication_for_social_monitoring.
27. Weerkamp, W., & De Rijke, M. (2012) 'Activity prediction: A twitter-based exploration'. In *SIGIR workshop on time-aware information access* [online]. Available at: https://pure.uva.nl/ws/files/2475778/163223_tai2012_activities.pdf.
28. Wigan, M. R., & Clarke, R. (2013). 'Big data's big unintended consequences'. *Computer*. Vol. 46 (6). P. 46-53 [online]. Available at: <http://www.rogerclarke.com/DV/BigData-1303.html>.
29. Yeung, K. (2018). 'Algorithmic regulation: A critical interrogation'. *Regulation & Governance*. Vol. 12 (4). P. 505-523 [online]. Available at: https://www.researchgate.net/profile/Karen_Yeung/publication/318820255_Algorithmic_regulation_A_critical_interrogation/links/5a7d99cd0f7e9b9da8d8e1e2/Algorithmic-regulation-A-critical-interrogation.pdf.
30. Zicari, R. V. (2018) 'Big Data and Artificial Intelligence: Ethical and Societal Implications'. *Whither Artificial Intelligence? Debating the Policy Challenges of the Upcoming Transformation*. Science Policy Paper No. 3. Frankfurt am Main: Mercator Science-Policy Fellowship-Programme. P. 45-51.
31. Zuboff, S. (2015). 'Big other: surveillance capitalism and the prospects of an information civilization'. *Journal of Information Technology*, Vol. 30 (1). P. 75–89 [online]. Available at: <https://cryptome.org/2015/07/big-other.pdf>.
32. Zuboff, S. (2019). *The age of surveillance capitalism: The fight for a human future at the new frontier of power*. Profile Books [online]. Available at: https://books.google.com.ua/books?hl=uk&lr=&id=W7ZEDgAAQBAJ&oi=fnd&pg=PT14&dq=Shoshana+Zuboff&ots=dor5EXRAu_&sig=_CJOLFKZMwZCFAYyz7bXS1CeCwc&redir_esc=y#v=onepage&q=Shoshana%20Zuboff&f=false.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

УДК 316.74:001

ЗНАНИЕ ХАРЬКОВЧАН О (НЕ)ДОПУСТИМОМ: ПОКОЛЕНЧЕСКИЙ СРЕЗ (ПО РЕЗУЛЬТАТАМ ЭМПИРИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ)

Голиков Александр Сергеевич – доктор социологических наук, доцент кафедры социологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, пл. Свободы, 4, Харьков, 61022, Украина, email: a.s.golikov@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-6786-0393>

Golikov Alexander – Doctor of Science (Sociology), Associate Professor, Professor Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine, email: a.s.golikov@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-6786-0393>

The article discusses a specific aspect of the functioning of social knowledge, namely, knowledge of (un)permissible. Based on empirical data obtained in a study conducted according to the World Value Survey methodology in December 2017, the author examines the generational section of the knowledge of Kharkov residents about (un)permissible. The influence of gender and age and generational characteristics, as well as the "experience" of living in Kharkov on the permissiveness or vetivity of perception of certain social phenomena by a particular group of Kharkovites is analyzed. Separately, the question of the relationship between generational, age and "experience" indicators is studied. It is emphasized that knowledge (namely, knowledge of the permissibility or vetivity of some phenomenon, knowledge of its nature and essence) is a product of a social order or orders in the production and reproduction of which the agent participated, which is reflected in his biography, "experience", social status. The emphasis is on the ratio of violent and non-violent violations, private and public violations, "corporal" and "out-of-body" violations. Perception by various socio-demographic groups is interpreted as a complex multidimensional phenomenon of permissiveness and vetivity. The conclusion on the specificity of the factor conditionality of the social production of knowledge on the example of generational and gender-age factors is formulated. Also, heterogeneous inclusions within the structure of the vetivity and permissivity of Kharkiv residents' consciousness were found: fragments of knowledge about financial irregularities, intimate practices, and practices of violence are different from the point of view of their elasticity and flexibility. In particular, previously theoretically formulated axes of structuring knowledge are empirically identified and the possibility of a "role conflict" of knowledge constructs depending on the position along these axes is proved.

Keywords: sociology of knowledge, knowledge, (un)permissible, Kharkovites, World Value Survey, values.

У статті розглядається специфічний аспект функціонування соціального знання, а саме знання про (не)допустимі. Ґрунтуючись на емпіричних даних, отриманих в ході дослідження, проведеного за методологією World Value Survey в грудні 2017 року, автор досліджує поколінський зріз знання жителів м.Харкова про (не)допустиме. Аналізується вплив статевовікових і поколінських характеристик, а також «стажу» проживання в Харкові на пермісивність або ветивність сприйняття конкретною групою харків'ян тих чи інших соціальних явищ. Окремо вивчається питання зв'язку між поколінськими, віковими і «стажевими» показниками. Підкреслюється, що знання (в разі статті - знання про пермісивність або ветивність того чи іншого явища, знання про його природу і суть) є продуктом соціального порядку або порядків, у виробництві і відтворенні якого брав участь агент, що відбивається в його біографії, «стажі», соціальному статусі. Акцент у статті робиться на співвідношенні насильницьких і ненасильницьких порушень, приватних і публічних порушень, «тілесних» і «позатілесних» порушень. Сприйняття різними соціально-демографічними групами інтерпретується як складне багатовимірне явище пермісивності і ветивності. Формулюється висновок про специфіку факторної зумовленості соціального продукування знання на прикладі поколінських і статевовікових чинників. Також всередині структури ветивностей та пермісивностей свідомості харків'ян були виявлені гетерогенні включення: різною еластичністю та гнучкістю відрізняються фрагменти знання з приводу фінансових порушень, інтимних практик, практик насильства. Зокрема, емпірично було виявлено попередньо теоретично сформульовані осі структурування знання та доведена можливість «рольового конфлікту» знаньвих конструктів в залежності від положення за цими осями.

Ключові слова: соціологія знання, знання, (не)допустиме, харків'яни, World Value Survey, цінності.

Современное общество в процессе, который исследователи обозначают как индивидуализация [1-3], атомизация [4-5], раздробление, сегментация [6], партикуляризация и даже становление «общества дискретности» как формации позднего капитализма [7], нуждается в новых социологических инструментах описания. Эти инструменты должны будут отказаться от реифицированных, овеществлённых, эссенциализированных, вписанных-в-сущностное стилистик для понимания общества и прочтения текста социального. Это позволит их сделать более универсальными, то есть способными не только описывать традиционные порядки, институты, группы, сообщества, системы, структуры, но и, релятивизируя их, прежде всего обращаться к универсальным механизмам, процессам и факторам их образования, (про)(из)водства и (пере)(вос)производства. Таким образом, социология может выработать универсальный метаязык, способный интегрировать возможности и способы описания множества социологических и несоциологических подходов, с одной стороны, и описать невидимые, непонятные, неопиываемые для традиционной социологии феномены и процессы, с другой. Именно поэтому поставленный нами вопрос в метаметодологических и метапроблематических аспектах является исследовательски актуальным и нуждающимся в изучении.

Однако исследование знаниевых структур, которые делают общество возможным, то есть ответ на тот самый зиммелевский вечный вопрос, чаще всего ассоциируется с микросоциологической и номиналистской стратегией концептуализации и описания общества. Этот язык прежде всего оперирует уникальностями, а не типичностями; ситуативностями и событийностями, а не структурностями; возможностями, а не ограничениями; содержаниями, а не формами; наконец, действиями, а не институтами и правилами. В то же время «жёсткие» стратегии исследования знаниевых структур порядка социального, как правило, апеллируют к не-знаниевым концептуализациям и категориям для описания своих результатов. Именно этим обусловлен гносеологический аспект проблемной ситуации нашего исследования.

В связи с этим *целью* нашей статьи является анализ процессов (пере)производства знания как конституента порядка социального с точки зрения влияния на эти процессы поколенческих и некоторых демографических факторов.

Эмпирической основой нашей статьи являются результаты исследования, осуществлённого группой сотрудников кафедры социологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина (сентябрь – декабрь 2017 года; полевой этап – декабрь 2017 года) под руководством доктора социологических наук А. А. Мусиездова на тему «Традиционные, современные и постмодерные ценности в украинском мегаполисе (пример Харькова)». Исследование было проведено методом face-to-face интервью. Выборка была разработана на основе статистических данных о структуре населения Харькова, является репрезентативной для взрослого населения города по полу, возрасту и образованию и состоит из 1213 наблюдений (n=1213).

Пространство пермиссивности¹ в со(-)знании харьковчан является относительно небольшим для манёвра (см. таблицу 1). Лишь два явления набрали среднее, превосходящее 5 баллов по десятибалльной шкале; у них же СКО² составляло примерно 2,84. В то же время 6 из предложенных респондентам 14 явлений набрали меньше 2,0 при СКО меньше 1,7; ещё 2 – среднее в районе 2,5 при СКО в районе 2,0. Это означает, как мы доказывали в наших предыдущих исследованиях [8-11], что, во-первых, знание и его качество (в данном случае конкретное качество пермиссивности и ветивности³) распределены неслучайным образом, во-вторых, что знание структурировано кластерным, сгруппированным, констеллятивным образом, в-третьих, что именно ось «индивидуальное – коллективное» является одним из ключевых измерений структурирования знания.

Основываясь на вышеприведенных предварительно определённых гипотезах более общего типа, выведенных нами в предыдущих исследованиях, мы предполагаем, что пермиссивность и ветивность распределены неслучайным и гетерогенным образом, в том числе с точки зрения половозрастной и поколенческой⁴ структуры жителей города Харькова, а также связанной с нею структуры «стажа» проживания в городе (см. таблицу 2).

¹ Под пермиссивностью мы понимаем такую знаниевую структуру, которая склонна интерпретировать определённые социальные явления или действия как разрешённые, допустимые, нормальные, в более натурализованном виде – естественные, необходимые, обязательные, неизбежные и т.д.

² Среднее квадратичное отклонение.

³ Симметрично определению пермиссивности, ветивность мы рассматриваем как знаниевую структуру, которая склонна и склоняет её носителя интерпретировать определённые социальные явления или действия как ненужные, неразрешённые, необязательные, ненормальные, осуждаемые, в более натурализованном виде – неестественные, недопустимые, избегаемые, грязные, низменные и т.д.

⁴ Под половозрастной структурой мы полагаем структуру самоопределения гендера нашими респондентами, а поколенческая структура вычленена нами на базе как возрастных различий, так и «стажа» проживания в Харькове с

Таблиця 1

Допустимость явлений с точки зрения харьковчан (в средних арифметических, где 1 – минимальная допустимость, 10 – максимальная допустимость; явления упорядочены по значению среднего)

	Среднее	Среднеквадратичное отклонение
Сексуальные отношения до брака	7,0893	2,84220
Развод	6,5145	2,84656
Аборт	4,8608	2,64114
Проезд без оплаты в общественном транспорте	3,5058	2,60707
Гомосексуализм	3,2686	2,68435
Проституция	3,1635	2,42126
Неуплата налогов, если есть такая возможность	2,5893	2,03136
Получение государственных пособий, на которые у человека нет права	2,4666	2,10693
Получение взятки, используя служебное положение	1,7997	1,54188
Самоубийство	1,7448	1,62830
Если родители бьют детей	1,6040	1,23462
Кража чужой собственности	1,3903	1,09665
Насилие против других людей	1,3886	0,95045
Если муж бьет жену	1,3160	0,89219

Таблиця 2

«Стаж» проживания в Харькове различных возрастных групп (в абсолютных величинах)

	Проживают в Харькове с...								Всего
	1949	1959	1969	1979	1989	1999	2009	2010	
18-29 лет	0	0	0	1	39	124	29	46	239
30-44 лет	1	0	1	99	126	28	48	24	327
45-59 лет	0	36	91	83	53	18	11	5	297
60 лет и старше	67	123	71	51	15	10	5	5	347
Всего	68	159	163	234	233	180	93	80	1210

Учитывая большое количество малозаполненных или незаполненных ячеек в данной таблице⁵, мы представили данные в абсолютных величинах. Однако же «главная диагональ» корреляции является вполне наглядной (см. маркирования в таблице). Мы обнаруживаем прямую связь между возрастом и «стажем» проживания, что несколько осложняет анализ. Ведь в данном случае сугубо социодемографический фактор (возраст) переплетается с поколенческим (с принадлежностью к культурному сообществу) и знаниевым (с аккумулированным в знаниевых структурах опытом, результатами взаимодействий, с принадлежностью к группам и сообществам, с габитуализированными структурами и т.п.). Однако даже в таких условиях обнаружение самих знаниевых структур (то есть неоднородности и неслучайности распределения) свидетельствует о значимых для нас и наших гипотез феноменах. Что и подтверждается в случае с нашим исследованием (см. таблицы 3-4).

При анализе социально-демографических характеристик харьковчан в контексте их восприятия допустимого и недопустимого мы обнаруживаем интересные тенденции. Так, оказывается, что получение государственных пособий без права на то воспринимается как менее допустимое с увеличением возраста (если для пенсионеров средняя составляет 2,227, то для молодёжи – 2,8075), что в условиях крупного урбанизированного пространства является важной поколенческой разницей. Это может быть объяснено как различиями в социальном опыте (так, легко допустить, что молодёжь ещё всерьёз не сталкивалась с этим вопросом на практике, в отличие от старших поколений), так и спецификой социализации: молодёжь, социализирующаяся в традициях нелиберальной индивидуализированной системы, совершенно иначе рассматривает свои обязательства перед государством и государства – перед собой.

Аналогичная тенденция наблюдается в оценках допустимости кражи чужой собственности. При господствующем тотальном неприятии этого феномена (не выше среднего параметра 1,5 при минимально возможном 1,0) всё же небольшое преимущество в вопросе допустимости краж имеет молодёжь.

«шагом» в 10 лет между поколениями. Таким образом, мы определяем поколенческий фактор не только демографически, но и прежде всего культурно, то есть как принадлежность к определённому сообществу, культурной традиции.

⁵ К первым относятся 6, ко вторым – 5 из 32, то есть в сумме – треть ячеек в таблице; ещё в 8 относительный показатель меньше 3%, то есть меньше статистической погрешности исследования. Итого 19 ячеек из 32 оказываются так или иначе незначимыми для анализа.

Таблиця 3

Восприятие различными социально-демографическими группами харьковчан к некоторым социальным явлениям (в средних арифметических, где 10 – максимально возможный показатель, 1 – минимально возможный, «заливкой» ячеек выделены два максимальных показателя по столбцу для возраста и один максимальный показатель по столбцу для пола)

	Получение гос. пособия, не имея права	Презд без оплаты в общественном транспорте	Кража чужой собственности	Неуплата налогов, если есть такая возможность	Получение взятки, используя служебное положение	Гомосексуализм	Аборт	Проституция	Развод	Сексуальные отношения до брака	Самобийство	Если муж бьет жену	Если родители бьют детей	Насилие против других людей
18-29 лет	2,8075	3,4833	1,4583	2,7333	1,9375	3,7625	4,8285	3,4583	6,6250	7,4833	1,8577	1,3292	1,5750	1,4542
30-44 лет	2,6208	3,5352	1,4404	2,7569	1,9816	3,5644	4,9969	3,4571	6,7676	7,4740	1,8349	1,3150	1,6086	1,4190
45-59 лет	2,3030	3,5488	1,3838	2,6902	1,8176	3,4324	5,0572	3,2795	6,6801	7,1650	1,7508	1,3502	1,6532	1,3872
60 лет и больше	2,2270	3,4569	1,3017	2,2471	1,5173	2,5115	4,5855	2,5862	6,0576	6,3855	1,5776	1,2787	1,5776	1,3161
Мужчины	2,3989	3,3901	1,4184	2,6418	1,7855	3,1758	4,8455	3,5204	6,5968	7,3215	1,7287	1,4344	1,6809	1,5213
Женщины	2,5255	3,6065	1,3657	2,5433	1,8121	3,3493	4,8742	2,8534	6,4429	6,8870	1,7589	1,2130	1,5370	1,2731

Таблиця 4

Зависимость перmissивности со(-)знания жителей города Харькова от «стажа» их проживания в Харькове (в средних арифметических, где 10 – максимально возможный показатель, 1 – минимально возможный, «заливкой» ячеек выделены три максимальных показателя /«максимумы»/, курсивами выделены два минимальных показателя /«минимумы»/)

	Стаж, с какого года проживание в Харькове, не позднее чем с...										Всего			
	1949	1959	1969	1979	1989	1999	2009	2010						
68. Получение гос. пособий, на которые у человека нет права	2,250000	2,220126	2,325153	2,384615	2,577586	2,588889	2,806452	2,708861	2,468543	2,806452	2,708861	2,468543		
69. Презд без оплаты в общественном транспорте	3,514706	3,440252	3,564417	3,474359	3,521552	3,461111	3,795699	3,275	3,502895	3,795699	3,275	3,502895		
70. Кража чужой собственности	1,161765	1,314465	1,484663	1,487179	1,392241	1,305556	1,408602	1,4375	1,391232	1,392241	1,408602	1,4375	1,391232	
71. Неуплата налогов, если есть такая возможность	1,911765	2,503145	2,613497	2,713675	2,586957	2,716667	2,397849	2,90000	2,591549	2,716667	2,397849	2,90000	2,591549	
72. Получение взятки, используя служебное положение	1,441176	1,611465	1,766871	1,948718	1,718615	1,822222	2,000000	2,0875	1,80166	1,822222	2,000000	2,0875	1,80166	
73. Гомосексуализм	2,558824	2,742138	3,055556	3,149573	3,314655	3,533333	3,946237	4,025316	3,257664	3,533333	3,946237	4,025316	3,257664	
74. Аборт	5,220588	4,563291	4,95092	5,043103	4,900862	4,73743	4,51087	4,9875	4,860465	4,73743	4,51087	4,9875	4,860465	
75. Проституция	2,617647	2,874214	3,233129	3,188034	3,121212	3,288889	3,44086	3,4375	3,15894	3,121212	3,288889	3,44086	3,4375	3,15894
76. Развод	6,074627	6,044025	6,705521	6,67094	6,603448	6,383333	6,870968	6,5875	6,514073	6,603448	6,383333	6,870968	6,5875	6,514073
77. Сексуальные отношения до брака	5,910448	6,651899	6,981481	7,179487	7,038793	7,566667	7,677419	7,2625	7,087894	7,038793	7,566667	7,677419	7,2625	7,087894
78. Самобийство	1,250000	1,823899	1,723926	1,696581	1,800866	1,583333	2,064516	2,025	1,745033	1,823899	1,723926	1,696581	2,025	1,745033
79. Если муж бьет жену	1,294118	1,383648	1,343558	1,346154	1,288793	1,238889	1,268817	1,375	1,316791	1,383648	1,343558	1,346154	1,268817	1,316791
80. Если родители бьют детей	1,544118	1,704403	1,625767	1,542735	1,568966	1,522222	1,634409	1,8375	1,603805	1,704403	1,625767	1,542735	1,634409	1,8375
81. Насилие против других людей	1,235294	1,421384	1,374233	1,354701	1,331897	1,388889	1,569892	1,5	1,38627	1,421384	1,374233	1,354701	1,331897	1,38627

Молодёжные группы имеют более «разрешающее» сознание и в отношении к неуплате налогов, и к получению взятки, и к гомосексуализму, и к проституции, и к сексуальным отношениям до брака, и к самоубийству, и ко всем видам насилия, перечисленным в анкете. В то же время значимых различий и тенденций по показателям «проезд без оплаты в общественном транспорте» и «аборт» не обнаружено.

В этом смысле можно заметить, что, во-первых, радикально выделяются своим «запретительным» стремлением старшие возрастные группы (группа свыше 60 лет, то есть с датой рождения раньше 1957 года), тогда как респонденты 18-29 (то есть родившиеся после 1987 года) и 30-44 лет (1973-1987 годов рождения) составляют достаточно близкие по своим характеристикам группы с относительно высокой склонностью к «разрешению» и к (как минимум, относительной) допустимости явлений.

Об этом же свидетельствует и простейшее суммирование средних: так, оказывается, что сумма средних по группе 18-29 лет составляет 45,1275, тогда как для группы 60 лет и больше – 38,6263, то есть почти на 20% меньше. Кроме того, остальные группы (44,7724 для 30-44-летних, и 43,499 для 45-59-летних), действительно, оказываются ближе к группе молодёжи, чем к старшей возрастной группе. Мы фиксируем образующийся поколенческий разрыв между разными группами или, не исключено, разрыв, формируемый статусом пенсионера (что требует дополнительных исследований).

Что касается гендерной специфики, то женщины более благосклонно воспринимают финансовые нарушения (незаконное получение государственных пособий, бесплатный проезд в транспорте, получение взятки), а также некоторые «телесные» вопросы (гомосексуализм, аборт, самоубийство), тогда как мужчины считают более допустимыми (по сравнению с женщинами) разнообразие насильственных действия (в частности физическое насилие всех видов, «насильственные действия» по отношению к частной собственности в виде кражи и по отношению к общественному порядку – в виде неуплаты налогов), некоторые «телесные» вопросы (сексуальные отношения до брака, развод, проституция). Здесь мы видим, как воспроизводятся вполне традиционные паттерны поведения (например, сексуальная свобода мужчин по сравнению со склонностью женщин к сексуальной регламентации, желание мужчин проявлять свою маскулинность в насильственных действиях и т.п.), и в этом смысле, пожалуй, харьковские мужчины и женщины не демонстрируют никакой специфики.

Анализ данных, полученных нами при исследовании склонности «разрешать» или «запрещать» в зависимости от «стажа» проживания в Харькове (см. таблицу 4), в целом подтверждает тенденции, зафиксированные нами при анализе возраста и семейного статуса как факторов «разрешающей» или «запрещающей» тенденции в сознании харьковчан. Как мы уже указывали, это связано, в первую очередь, со связанностью «стажа» проживания в Харькове с возрастом (см. таблицу 2). Эта связанность выражается в достаточно яркой «диагонали» таблицы, демонстрирующей прямую зависимость.

Так, оказывается, что заявившие самый большой стаж проживания в Харькове обладают при этом наиболее «запрещающим» сознанием⁶, вторая по длительности проживания в Харькове группа (то есть свыше 60 лет жизни в городе) – вторым по этому параметру сознанием: сумма средних коэффициентов составляет 40,29835 при ближайшем показателе, находящемся на 2,5 балла выше. Остальные группы образуют плотное облако примерно между 42,75 и 45,45, то есть в интервал в 2,7 «вместилось» 6 групп, тогда как две самые старшие группы отстают на почти такой же интервал.

Неудивительно при таком распределении, что большинство минимальных (см. жирное подчёркивание в таблице 4) показателей (или вторых «снизу» – см. жирный курсив в таблице 4) аккумулялировали именно эти две группы. Готовность допустить они проявили только по отношению к абортam⁷ и по отношению к родительскому насилию (вторая по «стажу» группа проявила к ней высочайшую перmissивность). В то же время большинство максимальных показателей аккумулялировали две группы с наименее коротким «стажем» проживания в Харькове; причём, что характерно, они обладают почти совпадающими суммами средних с минимальным преимуществом самой «младшей» по стажу группы (45,39259 и 45,44668). При этом группа с минимальным стажем проживания собрала лишь четыре максимума и пять «вторых» показателей, тогда как группа, находящаяся по «стажу» на одну «ступеньку» выше, семь максимумов и два «вторых» показателя.

Таким образом, мы обнаружили взаимоналожение сразу нескольких потенциальных факторов, влияющих на процессы конституирования знания. При этом оказывается, что социолог может «попасть в ловушку» очевидной корреляции, которая связана не столько с городским «стажем», сколько с возрастной принадлежностью. Ведь при следовании первой гипотезы мы должны были бы предполагать, что стаж проживания в городе способствует возрастанию ветивности сознания. И эта гипотеза, кстати говоря, нашла бы достаточно прочное основание, например в теории цивилизации Н. Элиаса [12], а также в бурдвевистских

⁶ Сумма средних коэффициентов составляет 38,98508 с большим отрывом: ближайший показатель находится более чем на 2 балла выше.

⁷ Парадоксально в контексте высокой ветивности сознания этого поколения, но именно по этому признаку самая долго живущая в Харькове группа проявила высочайшую перmissивность.

разработках по поводу имплицирования габитуализированных схем настолько глубоко, что они перестают рефлексироваться как ограничивающие и запрещающие [13]. Однако приведенные нами данные свидетельствуют, что ветивность обуславливается прежде всего возрастными характеристиками.

Схожие детерминации диспозиций позициями мы обнаружили, когда исследовали [9, 11] связь между социальными статусами и суждениями о (не)допустимом. В этом смысле можно уверенно говорить, что общесоциологическая гипотеза детерминации знания как диспозитива воспроизводится не только в теоретических построениях синтетиков и социологов знания, но и в эмпирических данных.

Кроме того, внутри структуры ветивностей и пермиссивностей сознания харьковчан мы обнаружили гетерогенные вкрапления. В частности, было выявлено, что большей эластичностью и гибкостью обладает знание по поводу финансовых нарушений и интимных практик, тогда как знание о практиках, связанных с насилием, обладает низкой эластичностью и гибкостью. Исключением, пожалуй, является лишь аборт, где «встречаются» интимность и насильственность. В этом смысле интимность (то есть «право распоряжаться своим телом») в структуре современной либеральной мифологии всё-таки превалирует над насильственностью (то есть «проблемой обрывания жизни»). Здесь мы наблюдаем выдвинутые нами как гипотезы в [14] оси структурирования знания, где каждый отдельный знаниевый конструкт может быть позиционирован по разным осям и у знаниевого конструкта может формироваться «ролевой конфликт» в зависимости от принадлежности и положения по той или иной оси структурирования.

Подводя итоги, подчеркнём, что проведенное исследование позиционной детерминации диспозитивов, безусловно, обладает своими ограничениями. В частности, они проистекают из природы выборки (а именно: исследование касалось исключительно городских жителей да ещё и одного из крупнейших мегаполисов Украины), а также из ограниченности набора знаниевых конструктов, которые к тому же инструментально и процедурно формулировались в системе «ожиданий негатива», то есть в таком инструментальном и индикативном «окружении», которое создаёт у респондентов специфичный фон ожиданий. Именно на базе универсализации выборки, а также устранения предварительной ангажированности и окрашенности инструментария может быть проведено более глубокое, объясняющее и структурирующее исследование знаниевых конструктов, в частности, конструктов (не)допустимого.

Литература:

1. Бауман З. Индивидуализированное общество. Москва : Логос, 2005. 390 с.
2. Бауман З. Текучая современность. Санкт-Петербург : Питер, 2008. 240 с.
3. Beck U., Beck-Gernsheim E. Individualization. Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences. London: SAGE Publications. 2001. XXV+221 p.
4. Ильин А. Н. Социальная атомизация и ослабление политической активности в условиях консюмеризма. *Горизонты гуманитарного знания*. 2015. № 5. С. 58-82.
5. Новиков А. С. Атомизация общества и её роль в становлении «общества масс». *Теория и история*. 2009. № 2. С. 192-197.
6. Picot G. Politics of Segmentation: Party Competition and Social Protection in Europe. Routledge. 2013. 225 p.
7. Суименко Е. И. Капитализм в нашем доме. Взгляд сквозь призму теории и социальной эмпирии. Киев: Институт социологии НАНУ, 2007. 512 с.
8. Golikov A. S. Kharkovians' Media Consumption: Knowledge, Groups and Specific. *Media i Społeczeństwo*. 2018. № 9. Pp. 86-111.
9. Голіков О. С. Недопустиме як структура в соціальному знанні: емпіричний ескіз на прикладі сприйняття харків'ян. *Український соціум*. 2019. № 1(68). С. 40-61
10. Голіков О. С. Знання та практики: діяльнісне конструювання відомого та невідомого (на прикладі правової обізнаності). *Український соціум*. 2017. № 3 (62). с. 20-32.
11. Golikov A. S. «The Permitted» and «The Forbidden»: (Un)Acceptable in Knowledge Structures of Kharkivites (an Empiric Research). *East/West: Journal of Ukrainian Studies. Special Issue: Kharkiv. The City of Diversities*. 2019.
12. Elias N. Society of Individuals. London : Continuum International Pub. Group. 2001. 258 p.
13. Costa C., Murphy M.(eds.) Bourdieu, Habitus and Social Research: The Art of Application [1 ed.]. Basingstoke : Palgrave Macmillan. 2015. X+190 p.
14. Голіков О. С. Фабрикація порядку. Знання в конституюванні соціального. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. 592 с.

Знание харьковчан о (не)допустимом: поколенческий срез (по результатам эмпирического исследования)

В статье рассматривается специфичный аспект функционирования социального знания, а именно знание о (не)допустимом. Основываясь на эмпирических данных, полученных в ходе исследования, проведенного по методологии World Value Survey в декабре 2017 года, автор исследует поколенческий срез знания жителей г. Харькова о (не)допустимом. Анализируется влияние половозрастных и поколенческих характеристик, а также «стажа» проживания в Харькове на пермиссивность или ветивность восприятия конкретной группой харьковчан тех или иных социальных явлений. Отдельно изучается вопрос связи между поколенческими, возрастными и «стажевыми» показателями. Подчёркивается, что знание (в случае статьи – знание о пермиссивности или ветивности того или иного явления, знание о его природе и сущности) является продуктом социального порядка или порядков, в производстве и воспроизводстве которого участвовал агент, что отражается в его биографии, «стаже», социальном статусе. Акцент делается на соотношении насильственных и ненасильственных нарушений, частных и публичных нарушений, «телесных» и

«внетелесных» нарушений. Восприятие различными социально-демографическими группами интерпретируется как сложное многомерное явление перmissивности и ветивности. Формулируется вывод о специфике факторной обусловленности социального продуцирования знания на примере поколенческих и половозрастных факторов. Также внутри структуры ветивностей и перmissивностей сознания харьковчан были обнаружены гетерогенные вкрапления: разной эластичностью и гибкостью отличаются фрагменты знания по поводу финансовых нарушений, интимных практик, практиках насилия. В частности, эмпирически выявлены предварительно теоретически сформулированные оси структурирования знания и доказана возможность «ролевого конфликта» знаниевых конструкторов в зависимости от положения по этим осям.

Ключевые слова: социология знания, знание, (не)допустимое, харьковчане, World Value Survey, ценности.

References:

1. Bauman Z. The Individualized society. Moscow: Logos, 2005. 390 p.
2. Bauman Z. Liquid modernity. St. Petersburg: Peter, 2008. 240 p.
3. Beck U., Beck-Gernsheim E. Individualization. Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences. London: SAGE Publications. 2001. XXV + 221 p.
4. Пийн А.Н. Social atomization and the weakening of political activity in the context of consumerism. *The horizons of humanitarian knowledge*. 2015. No. 5. P. 58-82.
5. Novikov A.S. The atomization of society and its role in the formation of the "society of the masses." *Theory and History*. 2009. No. 2. P. 192-197.
6. Picot G. Politics of Segmentation: Party Competition and Social Protection in Europe. Routledge 2013. 225 p.
7. Суименко Е.І. Capitalism in Our House. A Look Through The Prism Of Theory And Social Empiry. Kiev: Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine, 2007. 512 p.
8. Golikov A.S. Kharkovians' Media Consumption: Knowledge, Groups and Specific. *Media i Spoleczeństwo*. 2018. No. 9. Pp. 86-111.
9. Golikov A.S. (Un)acceptable As The Structure Of The Social Knowledge: Empirical Sketch On The Application of Kharkovites. *Ukrainian Socium*. 2019.No 1 (68). P. 40-61
10. Golikov A.S. Knowledge And Practices: Active Constructing Of Known And Unknown (On The Example Of Judicial Knowledge). *Ukrainian Socium*. 2017. No 3 (62). Pp. 20-32.
11. Golikov A.S. "The Permitted" and "The Forbidden": (Un)Acceptable in Knowledge Structures of Kharkivites (an Empiric Research). East / West: Journal of Ukrainian Studies. Special Issue: Kharkiv. The City of Diversities. 2019.
12. Elias N. Society of Individuals. London: Continuum International Pub. Group 2001. 258 p.
13. Costa C., Murphy M. (eds.) Bourdieu, Habitus and Social Research: The Art of Application [1 ed.]. Basingstoke: Palgrave Macmillan. 2015. X + 190 p.
14. Golikov A.S. Fabrication of the Order. Knowledge in the Constitution of the Social. Kharkiv : KhNU imeni V.N. Karazina, 2018. 592 p.

УДК 316.752+316.613.4+316.628.2

FEELING OF HAPPINESS IN SELF-ASSESSMENTS OF UKRAINIANS

Oleh Borodenko – PhD in Philosophy, Senior Lecturer, Department of Sociology, Petro Mohyla Black Sea National University, 10, 68 Desantnikov Str., Mykolaiv, 54000, Ukraine, email: olegborodenko9@gmail.com ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8835-7471>

Олег Віталійович Бороденко – кандидат філософських наук, старший викладач кафедри соціології Чорноморського національного університету імені Петра Могили (Миколаїв), вул. 68 Десантників, 10, Миколаїв, 54000, Україна, email: olegborodenko9@gmail.com ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8835-7471>

Happiness shows as an important sociological category. Starting from Aristotle, happiness has traditionally been conceptualized in European reflection as the main goal of human life, as a result of human development (eudaimonic interpretation). At the same time, a simplified understanding of happiness as a subjective complex of sensations (hedonistic interpretation) has formed in the history of sociology. The article focuses on the relevance of the issue of happiness as a subject of sociological research. The concept of happiness has been interpreted as a particularly significant, key indicator that combines the subjective and objective characteristics of the human's life-world as an integral part of society. Modern empirical techniques that allow us to reach a new level of understanding the role of happiness in human life are evaluated by us. The article contains the results of a secondary analysis of the sociological dimensions of happiness carried out in Ukraine in recent years, including in the context of the study of values and value orientations. According to research results, the negative events taking place in Ukraine in recent years did not directly affect on self-assessments of a feeling of happiness. This can be explained by the lack of formation of the "concept of happiness" among Ukrainians (Y. Golovakha), as well as the prevalence of family values in the general hierarchy of values. The results of a questionnaire conducted at the Department of Sociology of the Petro Mohyla Black Sea National University in May 2018 have been published and analyzed. According to our data, the vast majority of residents of the three centers of the Black Sea region (Mykolaiv, Odessa, Kherson) consider themselves happy people. At the same time, the feeling of happiness among the residents of the region is due to a greater extent to personal factors and is not directly related to the well-being of society. This can be regarded as a dangerous trend, one of the symptoms of the growing atomization of society.

Keywords: happiness, well-being, feeling of happiness, values, self-assessments of Ukrainians, Black Sea region of Ukraine.

Щастя розглядається як важлива соціологічна категорія. Починаючи з Аристотеля, щастя традиційно концептувалось в європейській рефлексії як головна мета людського життя, як результат розвитку людини (евдемонічне трактування). Разом із тим, в історії соціології сформувався спрощене розуміння щастя як суб'єктивного комплексу відчуттів (гедоністичне трактування). У статті акцентовано увагу на актуальності проблематики щастя як предмета соціологічних досліджень. Концепт щастя осмислюється як особливо значущий, ключовий показник, що поєднує в собі суб'єктивні та об'єктивні характеристики життєвого світу людини як невід'ємної складової соціуму. Оцінюються сучасні емпіричні методики, які дозволяють вийти на новий рівень розуміння ролі щастя в житті людини. Стаття містить результати вторинного аналізу соціологічних вимірювань щастя, проведених в Україні в останні роки, в тому числі в контексті вивчення цінностей і ціннісних орієнтацій. Згідно з результатами досліджень, негативні події, що відбуваються в Україні протягом останнього періоду, не мали прямого впливу на самооцінки відчуття щастя, що може пояснюватися несформованістю «концепту щастя» в українців (С. Головаха), а також превалюванням сімейних цінностей в загальній ієрархії цінностей. Публікуються та аналізуються результати анкетного опитування, проведеного на кафедрі соціології Чорноморського національного університету імені Петра Могили в травні 2018 року. Згідно з отриманими даними, переважна більшість жителів трьох центрів Причорноморського регіону (Миколаїв, Одеса, Херсон) вважає себе щасливими людьми. Разом з тим, відчуття щастя у жителів регіону обумовлюється більшою мірою особистими факторами і не пов'язане безпосередньо з благополуччям суспільства, що можна розцінювати як досить небезпечну тенденцію, один із симптомів наростаючої атомізації суспільства.

Ключові слова: щастя, благополуччя, відчуття щастя, цінності, самооцінки українців, Причорноморський регіон України.

Our focus is on *happiness* as a sociological category. In our opinion, this is one of the most interesting and controversial concepts in sociology and other socio-humanitarian disciplines. This concept is already present

in antiquity. For example, in Aristotle's philosophy (primarily in his ethics) the category "happiness" (εὐδαιμονία) is revealed in the broadest possible ontological and philosophical-anthropological context. According to Aristotle, happiness is primarily the *result of the development of man* as a multi-level being, the development of his physicality, sociality and spirituality as a whole. This property is deeply human: "We say 'human' because happiness may perhaps exist also for some other being superior to us – a god, for example. None of the other animals that are naturally inferior to human beings have any claim to this description..." (E.N. 1095a15-25) [1].

The comprehensive scientific analysis of the happiness is of great interest. In the works of many contemporary sociologists (Z. Bauman, F. Dallmayr, M. DiMatteo, M. Hagerty, R. Inglehart, S. Lyubomirsky, R. Veenhoven, P. Verne, and others) the concept of happiness is viewed from different angles, with an emphasis on various aspects of this phenomenon. Among Ukrainian scientists who have devoted their research to this issue, we can name, in particular, O. Balakireva, Y. Golovakha, V. Kryachko, V. Paniotto.

The concept of happiness reflects both psychological and socio-cultural aspects of human development. That is why the consideration of human happiness in the context of the problems of the life-world is perhaps one of the most promising ways in this direction. The fact is that the human's life-world is not just a combination of connections and relationships, fragments of human life. This is an organic combination of *objective* and *subjective* (aspirations and hopes, mental images and disappointments). The theory of the human's life-world is based on the understanding that a person exists and manifests itself simultaneously in several areas: in the sphere of everyday life, the sphere of spirituality, in the world of dreams and fantasies, in a socio-cultural environment, and so on. The intersection of these spheres in relation to an individual forms the life-world as a special continuum with spatiality and temporal characteristics¹.

The relevance of our research is due to the insufficient development of the concept of happiness as a social phenomenon. This problem takes on special significance in the context of the analysis of crisis phenomena in this or that society, including in Ukraine.

The object of our research is the concept of happiness as a sociological category. The *subject of the research* is the relationship of self-assessment of happiness among residents of Ukraine with Ukrainians' assessment of the economic and financial situation at different levels (both at the level of their households and at the level of the state as a whole).

The purpose of our study: to reveal the peculiarities of the feeling of happiness among Ukrainians (both at the national and regional levels) based on the respondents' self-assessments. *The main objectives of our study*: a) to trace some important empirical dimensions of happiness in contemporary sociology (primarily in Ukraine), while focusing on the question of the extent to which a person's ideas about his own happiness and well-being are related to the well-being of the society in which he lives; b) to analyze the results of the omnibus survey conducted by the Department of Sociology of the Petro Mohyla Black Sea National University in May 2018 in three regional centers of the Black Sea region of Ukraine (Mykolaiv, Odessa, Kherson) in the framework of the project of the Department, to test the hypothesis that the feeling of happiness among the residents of the regional centers of the Black Sea region is directly determined by both the level of personal economic and financial situation and the economic state of society. To achieve our goals, we used the secondary analysis method, as well as the questionnaire survey methodology.

But what is *happiness*? Thinkers of all times responded to it in different ways. For example, in the opinion of Victor Hugo, happiness is the belief that we are loved, moreover, such as we are. And according to Benjamin Franklin, the path to happiness lies in the fulfillment of our desires: "for happiness, one must either reduce desires or increase funds." Michael Argyle, one of the pioneers of the study of happiness in psychology, confirms that the concept of happiness is very subjective and depends on every person on many factors. At the same time, it is precisely established that happiness is a *socially determined category*: "Happiness, as well as mental and physical health, increases with the presence of certain social connections with the individual; with their loss and under the influence of other stressful situations, a state of depression occurs" [3, p. 6].

Already in classical and non-classical sociology of the 19th and early 20th centuries, "happiness" has been analyzed as the most important sociological category. At the same time, there were two main approaches to the understanding of happiness: positivist and relativistic. The first of these has been developed in the sociology of Herbert Spencer as the key to understanding the essence of social progress and its content. Spencer considered the happiness and well-being the merit of the individual himself. He argued this thesis in the best traditions of English classical liberalism [4, p. 33]. At the same time, Spencer recognized that the happiness and well-being of every person is an important indicator of the well-being and level of development of society as a whole. Spencer understood that a person's feeling of happiness or distress, as well as an individual's standard of living, are the

¹ According to the wording of the famous contemporary sociologist Zh. Toshchenko, "the life-world is the human's world, the world of people, the world of the human dimension, the existence and functioning of the human potential, the world of people's capabilities and their perceptions and reactions to changes in society, consequently, the readiness to understand, accept / not accept, facilitate / be passive / resist to the transformations carried out by society and the state" [2, p. 115].

most important aspects of the relationship and interaction between a person and the society in which he lives [4, p. 33]. In the sociology of Emile Durkheim, one of the most important indicators of happiness is a person's desire to live. So, in his work *The Division of Labor in Society* (Book 2, Ch. 1 entitled "The Progress of the Division of Labor and Happiness") the French philosopher criticizes the feeling of pessimism as opposed to optimism in the context of a person's attachment to life in an anomie. At the same time, Durkheim analyzes the connection between memory, hope, expectation, suicide and happiness [5, p. 237-241]. A new approach to the understanding of happiness (as opposed to the positivist approach), which can be called relativistic, has been emerged in the sociology of Pitirim Sorokin. According to Sorokin, happiness is connected with the problem of social progress, but is not directly determined by the latter. The principle of happiness is *basically subjective*, but also depends on objective factors [6, p. 507-512]. Sorokin was one of the first sociologists who considered happiness as a *socio-cultural phenomenon*, which depends on the dynamics of a socio-cultural nature, changes in the value system of individuals and the socio-cultural sphere in general.

So, already at the end of the 19th and beginning of the 20th century the discourse of happiness took shape and was firmly entrenched in sociology. Both Spencer, Durkheim, and Sorokin, as well as many other prominent sociologists, understood very well how important this issue was in the context of analyzing the key problems of society. At the same time, already at the dawn of sociology, the study of happiness began to be considered something problematic, and happiness began to be traditionally perceived as a subjective concept, an expression of the complex of mental states of an individual. Many scientists began to be very skeptical about the possibility of an objective, comprehensive sociological analysis of happiness. So the "*problem of happiness*" arose in sociology. As modern British sociologist M. Cieslik notes, "it is not just the theoretical legacy of early sociologists that account for current scepticism about happiness research but also the way that happiness is often used as a vehicle for other arguments about the dark side of modernity. Hence to promote a greater sociological understanding of happiness we do need to disentangle the complex ways happiness is experienced in everyday life from the ways that happiness is deployed and often (mis)represented by many sociologists". [7, p. 434]. Cieslik, rightly urging the use of more diverse qualitative methods to study the life experiences of various people, at the same time calls into question the use of a *feeling of happiness* as the basis for constructing any kind of sociological conclusions². We cannot agree with this opinion. We are inclined to believe that the study of "feelings of happiness" is quite legitimate and promising from a sociological point of view. Our main argument is that the concept of "feeling" must be considered precisely in a sociological, and not in a psychological way. In contrast to the psychological approach, the sociological analysis of feeling as one of the most important emotions involves first of all taking into account empirical data, including statistics, as well as analyzing the wide social context in which the individual acts³.

In our time, sociology is not satisfied solely with the theoretical development of the problem of happiness. For a long time in different countries empirical studies have been conducted on this issue. R. Veenhoven, one of the most authoritative experts in this field, rightly noting the insufficiency of philosophical and cultural studies on this issue, draws attention to the fact that "in the 20th century, <...> new empirical research methods opened the possibility to identify conditions for happiness inductively and to test theories. This instigated a lot of research, most of which is embedded in the then newly established specializations of 'social indicators research', 'health related quality of life research' and more recently in 'positive psychology' and 'happiness economics'" [10]. Currently, measurements of the so-called "happiness indexes" are being carried out as objective indicators of the level of well-being of individuals and social communities, even entire nations. The most famous are the Happy Planet Index, which has been defined by the New Economics Foundation (NEF) since July 2006, and the Global Happiness Index of the authoritative sociological organization Gallup International. There are also other studies, for example: OECD Better life index, Legatum prosperity index. Note also that a special scientific *Journal of Happiness Studies* (founded in 2000) covering the study of well-being and happiness is currently being published⁴.

² M. Cieslik refers in his work to numerous 'thin' accounts of happiness, as, for example, in Frank Furedi (2004) and Sara Ahmed (2010). In the works of these authors, happiness is presented as a hedonistic feeling, as a 'good feeling'. In contrast to this approach, the author puts forward the need to consider happiness as "more enduring processes of flourishing (Eudaimonia)" [7, p. 423]. A. Sayer in his work (2011) also draws attention to the inability of hedonistic descriptions of "feelings of happiness" to convey the entire depth of the experiences, aspirations, hopes and value orientations of any individual [8].

³ We can refer to an article in an authoritative *Encyclopedia of Sociology*, which explains well why the analysis of emotions is so important for sociology: "Emotions arise in individual experience, frequently with noticeable physiological signs, such as a racing heart, flushed or pallid face, tense gut, cold hands, and so forth, and thus may seem an unsuitable topic for sociological examination. This attitude, however, reckons without the incontrovertible facts that most human emotions result from real, imagined, recollected, or anticipated outcomes of social interaction and that interaction is the fundamental stuff of sociological analysis. Thus emotions are empirically linked to the social by virtue of their being a consequence of involvement in interaction". [9, p. 772]

⁴ However, as noted by Veenhoven, "all this empirical research on happiness has not yet crystallized into a sound body of knowledge; <...> our understanding of determinants and consequences of happiness is still tentative and very incomplete" [10]. According to the author, the main cause of the problems lies in the insufficient development of methods for studying happiness: "To

Studies of happiness are carried out in Ukraine too.

So, Centre “Social monitoring” and the O. Yaremenko Ukrainian Institute for Social Research performed analysis of the transformation of value orientations of the population for the decade (from 1996 till 2006) in the frame of international studies World Values Survey (1996, 2006) and European Values Survey (1999). The results give us food for thought. Thus, “rating on a 10-point scale (where “1” is “completely dissatisfied” and “10” is “completely satisfied”), 64% of respondents chose a positive satisfaction with their life (from “6” to “10”). According to the 1999 survey, there were twice as many people (only 32%), and in 1996 – 20%. That is, despite all the complexities of the transformation period, the proportion of those who are satisfied with their lives is increasing. An important result is that 2/3 of the population consider themselves to be happy, which is far more than in previous polls” [12, p. 17].

In our opinion, in order to understand these results, it is necessary to take into account both objective factors (the economic situation of the state, the welfare of the region and the locality in which the respondents live, the situation on the labor markets, and so on) and a whole group of subjective factors. So, one of the most important subjective factors that positively influenced the “feeling of happiness” in 2006 compared with 1996, in our opinion, could be an increase in the birth rate in Ukraine. So, in 2005-2006, Ukraine got out of the “demographic hole” in which it had been for several years, and there was a positive dynamics in the birth rate both in the country as a whole and in individual regions⁵. According to the research of values in 1996-2006, which was mentioned above, it is *family values* that are central to Ukrainians in the hierarchy of values (for example, in 1996, 97% of respondents said that the family is a “very important” or “rather important” component of their life; in 1999 – 96%; in 2006 – 99%) [12, p. 12]. If we compare the demographic data of this period with the results of a study of values, we can conclude that the positive changes in the assessments of “feeling of happiness” among Ukrainians to a large extent could be associated with an improvement in the demographic situation in the country.

Interesting and in many ways unexpected results were obtained from the polls of 2017-2018. According to a survey conducted by Kiev International Institute of Sociology in 2017, “Crimea's annexation and Russia's actual aggression did not lead to a significant drop in happiness. It is estimated that by mid-2015, about 8,000 people were killed and about 18,000 were injured in the conflict. In addition, about 1.4 million people have become ‘internally displaced persons’. The level of welfare of the population has fallen significantly. Meanwhile, the share of happy people is 57% (excluding Crimea, but with the occupied territories of Donbass) and 59% without Crimea and without the occupied territories” [17, p. 90]. Leading Ukrainian sociologists have repeatedly drawn attention to the fact that “Ukrainian society is ‘torn apart’ in several dimensions at the same time: the traditional conflict of generations intensified by the processes of transformation of the value system, property stratification has come into conflict with the stratification of the wealth of educational and cultural capital, cultural and historical territorial differences and territorial and economic inequality are fueled by political speculation” [12, p. 8]. In our opinion, it is precisely the *gap* based on territorial features and differences, as well as the lack of formation of national identity among residents of Ukraine who live in different regions, explain the fact that many people did not perceive the negative events of recent years in Ukraine as a personal misfortune.

The results of other surveys confirm our assumption that there are territorial gaps and imbalances in the perception of negative events in Ukraine in 2014-2018. For example, All-Ukrainian sociological research was conducted by the Kiev International Institute of Sociology (KIIS) on May 18-30, 2018 as a personal interview using a computer (CAPI-survey). Interviewed 2025 people over 18 years old in 108 localities in all regions of Ukraine (in areas not currently controlled by the Ukrainian government, the survey was not conducted). According to the data received, 63% of Ukrainians consider themselves happy or “rather happy”; 16% “partially happy, partially not”; only 17% are “unhappy or rather unhappy.” Compared to 2017, the number of happy people increased by 10%. According to sociologists, this is due to “some improvement in the material situation of the population: during the year, according to self-assessment, the proportion of non-poor people increased from 30% to 37%”. According to the authors of the survey, the main causes of happiness: age (the younger a person is, the happier he is), well-being and health status. According to the results, the level of happiness depends on the region of residence (for example, residents of the western regions feel “somewhat happier than the others”) [18].

Here we have the right to ask the question: “Are social processes really affect the feeling of happiness?” In our opinion, we should look for the causes of this feeling in the human’s life-world, in the human’s subjectivity. One of the main indicators is the extent to which the concept of happiness for an individual is

---

date, attention has been focused on statistical methods for meta-analysis, with little attention paid to the preliminary step of bringing the available research findings together” [10]. Veenhoven himself, as one of the most authoritative researchers of this subject, made a great contribution not only to the theoretical development of happiness, but also to the formation of a database for more efficient empirical research in this area [11].

⁵ We provide some statistics to confirm our thoughts. So, according to data from various sources, the number of births in Ukraine: 2000 – 385.1 thousand; 2002 – 390.7 thousand; 2006 – 460.4 thousand [13]. Birth rate (per 1,000 people): 2000 – 7.8; 2005 – 9.0; 2009 – 11.1 [14]. Fertility rate by age group of mothers (per 1 thousand women aged 15-49): 2000 – 30.6; 2006 – 37.5; 2009 – 43.1 [15]. The number of abortions in Ukraine (per 100 births): 2000 – 113; 2004 – 48; 2006 – 38 [16].

formed. According to the famous Ukrainian sociologist Yevhen Golovakha, “Ukrainians lack the right concept of happiness. < ... > The Ukrainian concept is very limited. It does not include what follows from most of the statements about happiness. < ... > Ukrainians, like everyone else, want happiness, but they first of all want happiness for themselves and their families. < ... > There is a very interesting phenomenon that follows from the research: Ukrainians have always been more satisfied with their personal lives and their welfare than the state of affairs in Ukraine and the state of its economy” [19].

According to the study, which was held from May 19 to May 25, 2018 by the Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation, in conjunction with the Razumkov Centre Sociological Service, 86.6% of the polled are not members of any of the public associations, 5.2% are their members, 3.6 – members of trade unions, 2.8% – members of a religious association or community. In addition, only 35.5% of citizens know about public organizations operating in their cities or villages, 65.5% do not know about these organizations. Compared to 2013, awareness of local communities has increased slightly, only by 4%. Iryna Bekeshkina explains these results by forming a new type of paternalism in society, with regard to public organizations: “We do not trust the authorities, and we trust you, so take and do your job” [20]. The results of this survey confirm the fact that many Ukrainians do not associate their lives and their well-being with changes in the state. Many people simply seek to isolate themselves from the problems of the society in which they live. Therefore, they do not consider it necessary to take part in social events and various associations. Here we see widespread social apathy and symptoms of the growing atomization of Ukrainian society.

Most Ukrainians are still primarily concerned with their own problems and the problems of their family. Each resident of Ukraine creates his own concept of happiness and well-being. In our opinion, one of the main reasons for this situation is that the government, in fact, has long left a person and every family alone with their problems, isolating themselves from the needs of ordinary people. This is the main problem of the Ukrainian society, and for more than a quarter of a century it has only been aggravated. Evidence of this was the mass protests in 2004 and in 2013-2014.

This state of affairs is undoubtedly dangerous for the security of society, especially in conditions of external aggression. And to what extent is the feeling of happiness connected with the level of economic and financial well-being of the family and society as a whole among residents of a particular region? In May 2018, Department of Sociology (Petro Mohyla Black Sea National University) conducted a questionnaire survey in the 3 regional centers of the Black Sea region of Ukraine (Mykolaiv, Odessa, Kherson). The purpose of the study is to determine the socio-cultural aspects of the city’s security environment. This survey was carried out in the framework of the departmental research project “The effective functioning and development of the regional socio-cultural environment in the context of decentralization as a guarantee of the national security of Ukraine” (project manager – Professor I. Meyzhis). Sampling is multistage, zoning, probability-proportional-to-size, quota, representative by age, sex and place of residence of the respondents. We used the omnibus questionnaire method. 801 people aged 18 years and older (213 ones in Mykolaiv, 431 – in Odessa, 157 – in Kherson) participated in the poll. The permissible error is not more than 3.5%.

The questionnaire included 72 questions. We will analyze only those of them that are directly related to our topic. As a *working hypothesis*, we take the following: “The feeling of happiness among the residents of the regional centers of the Black Sea region is directly determined by both the level of personal economic and financial situation and the economic state of society.”

The survey gave these results:

Table 1

Self-assessment of the level of happiness

Do you consider yourself a happy person?	N	% of questioned
Yes	342	42.7
Rather yes than not	278	34.6
Rather no than yes	64	8.2
No	19	2.3
Hard to say	98	12.2
Total	801	100

Source: compiled by the author.

It can be seen from this table that most of the respondents consider themselves happy or “rather happy than not” (77.3%) and very few (about 2-3%) admit that they are frankly unhappy. At the same time, a significant part of the respondents (12.2%) could not assess how happy (or unhappy) they were. Perhaps this is due to the complexity and ambiguity of the concept of happiness. We see that the indicators of happiness in the Black Sea region as a whole coincide with the results of nationwide polls.

Table 2

Assessment of the feeling of happiness among residents of the three centers of the Black Sea region of Ukraine (% of the total)

Do you consider yourself a happy person?	Mykolaiv	Odessa	Kherson
Yes	31.9	47.1	45.2
Rather yes than not	38.5	30.6	40.8
Rather no than yes	10.8	8.1	3.8
No	3.3	2.3	1.3
Hard to say	15.5	11.8	8.9

Source: compiled by the author.

As can be seen from table 2, the data for the three regional centers differ slightly. The overwhelming majority of respondents in all regional centers consider themselves happy or rather happy than unhappy (in Mykolaiv 70.4%; in Odessa 77.7%; in Kherson 86.0%). In our opinion, these data can be explained both by psychological factors (optimism, a positive attitude towards the world, a life-affirming outlook) and by social factors (hope for improvements in society, a sense of positive changes, etc.).

Let us compare the respondents' assessment of their own happiness level with their assessment of the level of the economic status of their family (household):

Table 3

Self-assessment of the economic situation

Do you consider yourself a happy person?	How would you rate the economic situation of your family (household)? (% for each group)				
	Very bad	Bad	Satisfactory	Good	Very good
Yes	2.9	13.7	58.2	22.8	0.9
Rather yes than not	3.6	31.7	53.2	11.2	0.4
Rather no than yes	7.8	50.0	39.1	3.1	0.0
No	26.3	47.4	21.1	0.0	5.3
Hard to say	4.1	43.9	50.0	1.0	1.0

Source: compiled by the author.

As can be seen from table 3, the majority of respondents who consider themselves happy are satisfied with the level of economic status of their family or household (58.2%). At the same time, this level is considered "good" by significantly fewer happy people (22.8%), and a very small number (less than 1%) considers "very good". Approximately the same data was obtained by us in terms of the ratio in the group of respondents who consider themselves "more happy than not." Most of them (53.2%) are convinced that their economic level is satisfactory. However, in the group of respondents who do not consider themselves happy, the indicators are clearly different. Here, more than a quarter of respondents (26.3%) feel obvious dissatisfaction with their economic situation, and about half of them (47.4%) rate this situation as "bad".

It can be concluded that the residents of the region directly connect their feeling of happiness with the economic situation of their family. It is economic status that can be one of the main criteria that form a feeling of happiness.

Table 4

Subjective self-characterization of the financial position

Do you consider yourself a happy person?	Which confirmation is the most exactly corresponding to the financial position of your family? (% for each group)				
	We can afford to buy whatever we want	We can afford to buy some very expensive items	We have enough money for food and clothes and we can postpone something	We have enough money for food, but it is already difficult to buy clothes	We have enough money for food
Yes	2.0	12.6	39.5	34.8	11.1
Rather yes than not	0.7	6.8	34.5	45.3	12.6
Rather no than yes	1.6	3.1	17.2	54.7	23.4
No	0.0	5.3	0.0	47.4	47.4
Hard to say	2.0	9.2	27.6	49.0	12.2

Source: compiled by the author.

Based on the data in Table 4, we can say that the majority of respondents do not associate the feeling of happiness with personal enrichment or significant financial savings. So, only 2.0% of respondents who are convinced of their own happiness and only 0.7% of those who are “rather happy than not” are completely free financially and can afford to buy anything they want. Along with this, almost all respondents who do not consider themselves happy are noticeably constrained in financial matters (94.8%).

The last figure indicates a direct dependence of the feeling of happiness on the financial situation of the family, on the financial capabilities of a person. At the same time, the majority of the region's residents do not feel a special need for luxury and can be satisfied that they are not poor and do not feel acute financial problems.

Table 5

Assessment of the current economic condition of Ukraine

Do you consider yourself a happy person?	How would you define the economic situation of Ukraine? (% for each group)			
	Very bad	Bad	Satisfactory	Good or very good
Yes	33.6	43.3	18.1	5.0
Rather yes than not	39.6	46.0	11.9	2.5
Rather no than yes	45.3	39.1	14.1	1.6
No	73.7	21.1	5.3	0.0
Hard to say	43.9	42.9	10.2	3.0

Source: compiled by the author.

Table 5 shows that a negative assessment of the economic situation of a country does not directly affect a person's feeling of happiness. Thus, among the respondents who consider themselves happy, only 5.0% rate the level of the country's economic situation as “good” and the overwhelming number of “happy people” (76.9%) are dissatisfied with the economic development of Ukraine. And among the respondents who are “rather happy than not”, only 2.5% are satisfied with the economic level of Ukraine, and also the vast majority (85.6%) believe that this level is low.

Based on the data obtained in the course of empirical research, we can state that our hypothesis was only partially confirmed. Indeed, the feeling of happiness among residents of the regional centers of the Black Sea region largely depends on their personal economic and financial situation. At the same time, the economic level of the country does not affect or almost does not affect the feeling of personal happiness.

Conclusions

1. A comprehensive theoretical and empirical study of the phenomenon of happiness has long been conducted in sociology. The classics of sociology H. Spencer, E. Durkheim, P. Sorokin and others considered the analysis of happiness a very important and at the same time problematic task. In our opinion, the study of the “feeling of happiness” is quite acceptable and relevant in sociology. The question is, first of all, what methods should be used for this. As part of our study, we applied the secondary analysis technique in combination with the questionnaire method in the study of self-assessments of the “feeling of happiness” by Ukrainians. The complexity of the phenomenon of happiness consists in a high degree of subjectivity and multidimensionality. In our opinion, overcoming these difficulties may consist in further improving the methods of sociological analysis of happiness, in a skillful combination of quantitative and qualitative methods.

2. The data of some empirical studies of happiness conducted in Ukraine recently have been analyzed by us. According to the results, most people in our country feel happy. Some of the questionnaires recorded even a comparative increase in the number of happy people in comparison with the past. According to some surveys, three indicators are most influencing the feeling of happiness: age, personal well-being, and health. The number of “happy people” also varies by region. We can agree with the opinion of Y. Golovakha that the personal success and well-being of the family, rather than the general situation in the country, have a greater influence on the feeling of happiness among Ukrainians. This indicates the limited or unformed concept of happiness in Ukraine. Unlike our country, in Western societies, both personal and societal factors directly affect the feeling of happiness.

3. The results of the omnibus survey conducted by the Department of Sociology of the Petro Mohyla Black Sea National University in May 2018 in three regional centers of the Black Sea region of Ukraine (Mykolaiv, Odessa, Kherson) in the framework of the project of the Department “The effective functioning and development of the regional socio-cultural environment in the context of decentralization as a guarantee of the national security of Ukraine” confirmed the considerations outlined above. The majority of respondents answered yes to the question “Do you consider yourself happy?” The hypothesis of our study, which was based on the assumption that the feeling of happiness among residents of the regional centers of the Black Sea region is directly determined by both the level of personal economic and financial situation and the economic condition of society, was only partially confirmed. Between a third and a half of respondents consider themselves happy and only 2-3% admit that they are unhappy. At the same time, a significant part of respondents (12.2%) could not determine their level of happiness. The feeling of happiness is mainly influenced by the level of personal and family well-being. The level of economic development of the country does not have a decisive influence on this indicator. These results may indicate both a high degree of atomization of society and the distancing of people from the problems of the

state and society, as well as the unformedness of the concept of happiness among residents of Ukraine at present. Such a situation, in our opinion, creates threats and risks to preserve the security and stability of the socio-cultural sphere of the region and the country as a whole.

4. Theoretical and empirical development of the happiness problem is important and relevant in the situation of instability in the socio-cultural sphere of Ukraine. The concept of happiness, in our opinion, is one of the central categories, the content of which allows a deeper understanding of the human's life-world, as well as the specifics of the relationship between a person and society. The complexity and importance of the concept of happiness consists in the complex symbiosis of the personal and the social. The most important role in shaping the concept of happiness is played by the values and value orientations, as well as the psychological attitudes of the individual. At the same time, this concept reflects the depth and specifics of the world of modern personality as a space within which deeply personal and socio-cultural aspirations are intricately connected and intertwined, and the tendency to "inward movement" often fights against the tendency to "outward movement". In this context, we consider promising an in-depth analysis of socio-psychological and cultural factors influencing the feeling of happiness by a person, as well as conducting interdisciplinary research aimed at forming the concept of a "person of a transitional society."

For us, citizens of Ukraine, it is very important, in particular, to trace the interrelation of the formation of the life-world of an individual and the security problems of a regional society. It is important to understand the extent to which a person's happiness and well-being depend on the absence or minimization of threats and risks, primarily of a socio-cultural nature. This problem is especially relevant in transitional societies, in the context of transformations of the socio-cultural environment. Since the concept of "happiness" is directly related to the problem of meaning formation and the formation of values (and meanings, values and norms, as is known, constitute the core of culture), the results of our research contribute to the definition of the essence of happiness as a special cultural-creating phenomenon, as well as the role of happiness and vital well-being in the process of sense-formation and the formation of a socio-cultural continuum.

Bibliography:

1. Aristotle. The Nicomachean Ethics; [transl. David Ross]. Oxford: Oxford University Press, 2009. 322 p.
2. Тощенко Ж. Социология жизни как теоретический концепт. *Социологические исследования*. 2015. №1. P. 106-116.
3. Argyle M. The psychology of happiness. London: Methuen, 1987. 256 p.
4. Spencer H. The Man versus the State: With Six Essays on Government, Society, and Freedom. Indianapolis: The Caxton Printers Ltd., 1981.
5. Durkheim E. The Division of Labor in Society; [transl. George Simpson]. Illinois: The Free Press of Glencoe, 1960. 442 p.
6. Сорокин П. Социологический прогресс и принцип счастья. *Человек, цивилизация, общество*. М.: Политиздат, 1992. С. 507-513.
7. Cieslik M. 'Not Smiling but Frowning': *Sociology and the 'Problem of Happiness'*. *Sociology*. 2015. №49 (3). P. 422-437.
8. Sayer A. Why Things Matter to People: Social Science, Values and Ethical Life. Cambridge: Cambridge University Press, 2011. 286 p. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511734779>
9. Encyclopedia of Sociology / Edgar F. Borgatta, editor-in-chief, Rhonda Montgomery, managing editor. 2nd ed. NY: Macmillan Reference, 2000. Vol. 2. 1475 p.
10. Veenhoven R. World Database of Happiness: Continuous register of scientific research on subjective enjoyment of life. Rotterdam: Erasmus University, 2017. URL: <http://worlddatabaseofhappiness.eur.nl> (Last accessed: 10.10.2019)
11. Veenhoven R. Bibliography of Happiness. World Database of Happiness. Rotterdam: Erasmus University, 2017. URL: http://worlddatabaseofhappiness.eur.nl/hap_bib/bib_fp.php (Last accessed: 10.10.2019)
12. Балакирева О. М. Трансформація ціннісних орієнтацій в українському суспільстві. *Український соціум*. 2007. №2 (19). С. 7-19
13. Населення України у 1990-2010 роках. URL: http://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/ds/nas_rik/nas_u/nas_rik_u.html (Last accessed: 23.11.2019)
14. Общий коэффициент рождаемости (на 1000 жителей), 1950-2017. Демоскоп Weekly. №833-834. 2019. URL: <http://www.demoscope.ru/weekly/app/app4087.php> (Last accessed: 23.11.2019)
15. Народжуваність за віковими групами матерів URL: http://database.ukrcensus.gov.ua/Mult/Dialog/varval.asp?ma=000_0303&ti=0303.%20%CD%E0%F0%EE%E4%E6%F3%E2%E0%ED% (Last accessed: 23.11.2019)
16. Число абортів на 100 родившихся живими, 1960-2016. Демоскоп Weekly. №833-834. 2019. URL: <http://www.demoscope.ru/weekly/app/app40ab.php> (Last accessed: 23.11.2019)
17. Паніотто В., Сахно Ю., Пяско夫ська А. Динаміка рівня щастя та його детермінанти. Україна 2001-2017. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2018. №1. С. 84-102.
18. 63% українців вважають себе щасливими – опитування. URL: <http://www.radiosvoboda.org/a/news/29389793.html> (Last accessed: 16.10.2019)
19. Чого бракує українцям, щоб стати щасливими? URL: https://zaxid.net/chogo_brakuje_ukrayintsyam_shhob_stati_shhaslivimi_n1358171 (Last accessed: 16.10.2019)
20. Довіра до громадських організацій зростає, а до влади катастрофічно падає, дослідження. URL: http://zik.ua/news/2018/08/02/dovira_dogromadskiyh_organizatsiy_zrostaie_a_do_vlady_katastrofichno_padaie_1378577 (Last accessed: 16.10.2019)

Ощущение счастья в самооценках украинцев

Счастье рассматривается как важная социологическая категория. Начиная с Аристотеля, счастье традиционно концептуализировалось в европейской рефлексии как главная цель человеческой жизни, как результат развития человека (эвдемоническая трактовка). Вместе с тем, в истории социологии сформировалось упрощённое понимание счастья как субъективного комплекса ощущений (гедонистическая трактовка). В статье акцентировано внимание на актуальности проблематики счастья как предмета социологических исследований. Концепт счастья осмысливается как особо значимый, ключевой показатель, соединяющий в себе субъективные и объективные характеристики жизненного мира человека как неотъемлемой составляющей социума. Оцениваются современные эмпирические методики, которые позволяют выйти на новый уровень понимания роли счастья в жизни человека. Статья содержит результаты вторичного анализа социологических измерений счастья, проведённых в Украине в последние годы, в том числе в контексте изучения ценностей и ценностных ориентаций. Согласно результатам исследований, негативные события, происходящие в Украине в последние годы, не оказали прямого влияния на самооценки ощущения счастья, что может объясняться несформированностью «концепта счастья» у украинцев (Е. Головаха), а также превалированием семейных ценностей в общей иерархии ценностей. Публикуются и анализируются результаты анкетного опроса, проведённого на кафедре социологии Черноморского национального университета имени Петра Могилы в мае 2018 года. Согласно полученным нами данным, подавляющее большинство жителей трёх центров Причерноморского региона (Николаев, Одесса, Херсон) считает себя счастливыми людьми. Вместе с тем, ощущение счастья у жителей региона обуславливается в большей мере личными факторами и не связано непосредственно с благополучием общества, что можно расценивать как довольно опасную тенденцию, один из симптомов нарастающей атомизации общества.

Ключевые слова: счастье, благополучие, ощущение счастья, ценности, самооценки украинцев, Причерноморский регион Украины.

References:

1. Aristotle (2009) *The Nicomachean Ethics*. Transl. David Ross. Oxford: Oxford University Press.
2. Toshchenko, Zh. (2015) Sociology of life as a theoretical concept. *Sotsiologicheskie issledovaniya*. №1. P. 106-116 [in Russian]
3. Argyle, M. (1987) *The psychology of happiness*. London: Methuen.
4. Spencer, H. (1981) *The Man versus the State: With Six Essays on Government, Society, and Freedom*. Indianapolis: The Caxton Printers Ltd.
5. Durkheim, E. (1960) *The Division of Labor in Society*. Transl. George Simpson. Illinois: The Free Press of Glencoe.
6. Sorokin, P. (1992) Sociological progress and the principles of happiness. *Man, civilization, society*. Moscow: Politizdat [in Russian]
7. Cieslik, M. (2015) 'Not Smiling but Frowning': *Sociology and the 'Problem of Happiness'*. *Sociology*. 49 (3). P. 422-437.
8. Sayer, A. (2011) *Why Things Matter to People: Social Science, Values and Ethical Life*. Cambridge: Cambridge University Press [online]. Available at: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511734779>
9. Edgar, F. Borgatta (eds.) (2000) *Encyclopedia of Sociology*. 2nd ed. NY: Macmillan Reference. Vol. 2.
10. Veenhoven R. (2017) World Database of Happiness: Continuous register of scientific research on subjective enjoyment of life. Rotterdam: Erasmus University [online]. Available at: <http://worlddatabaseofhappiness.eur.nl> (Last accessed: 10.10.2019)
11. Veenhoven, R. (2017) Bibliography of Happiness. World Database of Happiness. Rotterdam: Erasmus University [online]. Available at: http://worlddatabaseofhappiness.eur.nl/hap_bib/bib_fp.php (Last accessed: 10.10.2019)
12. Balakireva, O. M. (2007) Transformation of value orientations in the Ukrainian society. *Ukrainian society*. №2 (19). P. 7-19 [in Ukrainian]
13. Population of Ukraine in 1990-2010 [online]. Available at: http://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/ds/nas_rik/nas_u/nas_rik_u.html (Last accessed: 23.11.2019) [in Ukrainian]
14. The total fertility rate (per 1000 inhabitants), 1950-2017. *Demoscope Weekly*. №833-834. 2019 [online]. Available at: <http://www.demoscope.ru/weekly/app/app4087.php> (Last accessed: 23.11.2019) [in Russian]
15. Fertility by age groups of mothers [online]. Available at: http://database.ukrcensus.gov.ua/Mult/Dialog/varval.asp?ma=000_0303&ti=0303.%20%CD%E0%F0%EE%E4%E6%F3%E2%E0%ED% (Last accessed: 23.11.2019) [in Ukrainian]
16. The number of abortions per 100 live births, 1960-2016. *Demoscope Weekly*. №833-834. [online]. Available at: <http://www.demoscope.ru/weekly/app/app40ab.php> (Last accessed: 23.11.2019) [in Russian]
17. Paniotto, V., Sakhno, J. and Piaskovska, A. (2018) The Dynamics of the Level of Happiness and its Determinants: Ukraine 2001-2017. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*. №1. P. 84-102 [in Ukrainian]
18. 63% of Ukrainians consider themselves to be happy-polls [online]. Available at: <http://www.radiosvoboda.org/a/news/29389793.html> (Last accessed: 16.10.2019) [in Ukrainian]
19. What Ukrainians do not have enough to be happy [online]. Available at: https://zaxid.net/chogo_brakuye_ukrayintsyam_shhob_stati_shhaslivimi_n1358171 (Last accessed: 16.10.2019) [in Ukrainian]
20. Trust in civic organizations is growing, and it falls catastrophically to power, a research [online]. Available at: http://zik.ua/news/2018/08/02/dovira_dogromadskyh_organizatsiy_zrostaie_a_do_vlady_katastrofichno_padaie__1378577 (Last accessed: 16.10.2019) [in Ukrainian]

ВИМОГИ ДО СТАТЕЙ

Стаття, що подається на розгляд повинна містити:

1. УДК.
2. Назва статті (українською, англійською та російською мовами).
3. Прізвище, ім'я, по батькові автора українською, англійською та російською мовами.
4. Науковий ступінь, наукове звання, посада, місце роботи автора (поштова адреса та індекс) українською, англійською та російською мовами.
5. ORCID
6. Електронна адреса
7. Анотації до статті українською, російською та англійською мовою (1800 знаків кожна).
8. Ключові слова до статті (українською, російською та англійською мовами).
9. Текст статті.

При наборі тексту треба дотримуватися наступних вимог:

1. Рисунки та діаграми повинні бути зроблені у додатку до *Microsoft Word - Microsoft Graph*. Для графіків та діаграм використовуйте кольори від чорно до білого (можна додавати «штриховку» та «узори»).
2. Шрифт – *Times New Roman*, розмір – 12, інтервал – 1,5
3. Поля – 2 см

Бібліографія оформлюється відповідно до Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання. Київ, 2016. 16 с. http://akademperiodyka.org.ua/sites/default/files/References_settings_0.pdf

References – джерела з цього списку, перекладені англійською мовою та оформлені згідно з міжнародним бібліографічним стандартом *HARVARD style* <https://www.mendeley.com/guides/harvard-citation-guide>

Статті приймаються електронною поштою у текстовому редакторі *Microsoft Word* у форматах **.doc** або **.rtf**.

Стаття повинна бути обсягом не менш 11000, не більш 22000 знаків (на одній сторінці формату А4 розміщується приблизно 2500 знаків). Користуйтеся *меню Сервіс - Статистика*.

Автор не має права передавати в інші видання статтю, прийняту редакцією та ухваленою редакційною колегією до друку.

Редакція зберігає за собою право скорочувати статті й правити мову статті, не викривлюючи позицію автора.

Статті за підписами авторів висловлюють їхні власні погляди, які можуть не збігатися з позицією редакційної колегії.

До друку прийматимуться лише наукові статті, які мають такі необхідні структурні елементи:

1. Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.
2. Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття.
3. Формулювання цілей (мета) статті;
4. Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.
5. Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі.

Статті, що не відповідають вимогам ВАК України до наукових публікацій, до друку не прийматимуться!

Матеріали надсилати на адресу: socioedition@karazin.ua

З усіх питань звертатися до: *Сокурянської Людмили Георгіївни* (057)707-54-90,
Остроухової Анни Сергіївни (057) 707-53-89).

E-mail: socioedition@karazin.ua; sokuryanska@karazin.ua; anna.ostrouhova@karazin.ua

**СОЦІОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ імені В.Н. Каразіна**

Адреса: Харків, 61022, майдан Свободи, 6

Телефон: (+38 057) 707-53-97

fax: (+38 057) 714-14-08

E-mail: socio@karazin.ua

Рівень акредитації: IV

Соціологічний факультет заснований у 1990 році. Він став першим серед подібних факультетів в університетах України. Науковою, методичною та кадровою базою розвитку соціологічної освіти в університеті стала створена ще в 1963 році лабораторія соціологічних досліджень – один з перших в Україні та СРСР наукових соціологічних підрозділів. Підготовку фахівців у галузі соціології було започатковано в 1980 році, коли було створено кафедру соціології, що почала здійснювати спеціалізацію з соціології на економічному факультеті.

Фундатором розвитку соціології в Харківському університеті, засновником визнаної серед науковців Харківської соціологічної школи по праву вважається доктор філософських наук, професор, академік Міжнародної академії наук вищої школи Олена Олександрівна Якуба (1929-2002).

У складі факультету 6 кафедр: соціології, прикладної соціології та соціальних комунікацій, соціології управління та соціальної роботи, методів соціологічних досліджень, політичної соціології, медіакомунікацій. Факультет має сучасні комп'ютерні класи, мультимедійні аудиторії та ресурсний центр.

На факультеті навчається близько 800 студентів з України та інших країн за спеціальностями «Соціологія» (освітні програми «Соціально-політичні та маркетингові дослідження», «Соціальні комунікації, реклама та зв'язки з громадськістю», «Соціальні технології», «Соціальний менеджмент»), «Соціальна робота», «Політологія», «Журналістика» (освітні програми «Медіакомунікації та зв'язки з громадськістю», «Медіакомунікації», «Стратегічні комунікації та нові медіа»). Факультет має денне та заочне (дистанційне) відділення. Підготовка фахівців здійснюється за рівнями вищої освіти «бакалавр» та «магістр».

Соціологічний факультет здійснює навчання за освітньо-науковою програмою підготовки докторів філософії за спеціальністю 054 «Соціологія». На факультеті працює Спеціалізована вчена рада із захисту докторських дисертацій з соціології.

Студентам факультету пропонуються десятки різноманітних навчальних курсів, серед яких «Історія класичної соціології», «Методологія та організація соціологічних досліджень», «Соціологія молоді», «Соціологія економіки», «Соціологія міста», «Соціологія культури», «Соціологічні основи маркетингу», «Конфліктологія», «Етносоціологія», «Зв'язки з громадськістю», «Соціологія реклами», «Соціологія масових комунікацій», «Електоральна соціологія», «Політичні еліти та лідерство», «Політична регіоналістика», «Медіатеорія», «Інтернет-комунікації та веб-дизайн», «Кіберкультура», «Медіамистецтво», «Медіаменеджмент» та багато інших.

Одним із найважливіших принципів діяльності факультету є органічне поєднання освітнього процесу та науково-дослідницької діяльності. Головним напрямком наукової діяльності факультету є дослідження процесів трансформації українського суспільства, в рамках якого вивчаються найбільш актуальні проблеми сучасності, в тому числі зміни стратифікаційної системи, соціально-політичної та економічної поведінки, соціальні регулятори трудових відносин, система соціального захисту населення України, якості життя, проблеми молоді та освіти тощо.

Випускники факультету працюють в органах державного управління та місцевого самоврядування, університетах, дослідницьких та аналітичних експертних центрах, фірмах з вивчення громадської думки, консалтингових, рекламних, туристичних, маркетингових та рекрутингових агенціях, медіабізнесі, прес-службах, засобах масової інформації, соціальних службах по роботі з різними соціальними групами та верствами населення, благодійних установах та громадських організаціях тощо.

Соціологічний факультет виступає організатором міжнародних наукових конференцій «Харківські соціологічні читання» (з 1994 р.), «Якубинська наукова сесія» (з 2004 р.), «Соціологія у (пост)сучасності» (з 2003 р.), а також Школи молодого соціолога (з 1997 р.). Вони стали популярними та здобули авторитет не тільки серед вітчизняних фахівців, але і серед соціологів ближнього та дальнього зарубіжжя.

Наукове видання

ВІСНИК
ХАРКІВСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ імені В. Н. КАРАЗІНА

Серія
**«Соціологічні дослідження
сучасного суспільства:
методологія, теорія, методи»**

Випуск 43

Збірник наукових праць

Українською, російською та англійською мовами

Комп'ютерне верстання Остроухова Г. С

Підписано до друку 23.12.2019 Формат 60X84 / 1/8
Папір офсетний. Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 4,1 Обл.-вид. арк. 4,8
Наклад 100 пр.

61022, Харків, майдан Свободи, 4
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Видавництво.

Надруковано: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
61022, Харків, майдан Свободи, 4
Тел.: 705-24-32

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.09